KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXII-ik évf. November—December. 1887. 6-ik füzet.

MELYIK AZ IGAZI TUDOMÁNY? *)

Egy iró, kit egyik biographusa azzal a vonással jellemez röviden, hogy „igen jeles német prózaista“, névszerint: Engel (János Jakab), bizonyos könyvében, mely philosophiai eszméket a nagy közönség felfogásához alkalmazva tárgyal, egy philosophusnak barátjával való beszélgetését irja le. A bölcselő t. i. látogatására menvén barátjának, azt kezében egy könyvet tartva találja, mely abban az időben az olvasó közönséget bolonditotta. „A természet rendszere“ volt a neve ; tartalma pedig az, hogy a világ semmi egyébből nem áll, hanem csak a mit szemünkkel látunk és kezünkkel foghatunk és hogy a mit léleknek, Istennek nevezünk, csak elvont fogalom, melylyel a papság ámitotta el az együgyü népet, hogy orránál fogva hordozhassa; a kényuralom pedig pártfogása alá vette, hogy biztositsa és örökitse vele a hatalmát. A philosophus úgy tett, mintha semmit sem látott volna s mint jártas-költes ember úti élményeit s kalandjait kezdé beszélni. Elmondá különösen micsoda életveszélyek közt járta meg az Antiparos szigetbeli mély és iszonyatos barlangot. Oly élénken, oly megkapólag adta elő vállalata veszélyeit, hogy egy válságos pillanatnál a barátja hozzákapott, hogy megmentse a bukástól. Ezzel a mozdulatával kiesék a kezéből a könyv, melyet felkapván a philosophus, béveté a kandallóban lobogó tüzbe s nem is hagyá kivenni. Csillapulván barátja haragja, megmagyarázá, hogy neki éppen annyira szivén fekszik, hogy mentse annak az eszét, lelkét a veszélytől, mint barátja tanusitá készségét, hogy az ő élete veszélyét minden áron meggátolja. Megértetette vele azt is, hogy miképp lehet ártalmas egy oly könyv olvasása.

Én is szerettem volna úgy tenni egykor, de nem volt alkalmam rá, mert egy .... ismerősöm csak olvasása után dicsekedett nekem, mily érdekes könyvet (a mi korunk Természet rendszerét: Büchner „Erő és anyag“-ját) kapott a kezéhez. Úgyde ha tehet-

*) Felolvastatott a Dávid F. egyletnek Kolozsvárt, f. évi oct. 31-én tartott gyülésén. Szerk.

tem volna is, csak egy lélekre nézve állhatom vala utját a veszélynek és csak egy példányát teszem vala ártalmatlanná a munkának. Holott ha szélesebb körben nyilvánitom óvó szózatomat, talán nyerek a sok között néhány figyelmes fület is.

Ne tessék attól tartani, hogy tanácsot akarok osztogatni. Nem csak approbálom azt a közmondást: „Tanácsot ne adj, ha nem kérnek", de toldom is azzal, hogy „akkor se, ha kérnek." Mert rendszerint azért kérik, hogy megerősitse őket a tanácsadó abban, a mit már szándékuk volt cselekedni; ha ellenkező tanácsot kapnak, nem követik, vagy ha követik s rosszúl üt ki a dolog, haragot von magára a tanácsadó. Én csak ismertetését szándéklom adni a mai világ bálványának,[1]) az ellenségnek, mely Péter apostolként „mint orditó oroszlán körűljár, keresvén kit elnyeljen.

Csakhogy az a sárkány nem csupán a kit, hanem a mit is el akarja nyelni, u. m. a hivést és a tudást egyszerre. És a legkülönösebb, a legcsudásabb az, hogy az elnyelő, emésztő ellenség magát tudománynak nevezi.

Megütköznek úgy-é, t. h. azon, hogy a tudomány a tudásnak ellensége legyen? Pedig úgy van s igyekszem a látszatos ellenmondást kimagyarázni. Hanem előbb foglaljunk pártot. Felteszem, hogy t. h. nem kivánják a hitet és forrását, a vallást kiküszöbölni, és igy velem egy padsoron ülnek s velünk szemben a „modern tudomány" bálványozói. Ezt előrebocsátva, kimondom hogy valamint Jézus országa nem e világból való, úgy az ő és a mi tudományunk honja sem egy: az övéké a testi, a miénké a szellemi világ.

„Modern"-nek nevezém ezt a tudományt és igazolásomra egy kis darab történelmet hozok elé. — A folyó századév első felében egy franczia mathematicus Comte Ágost, egy új vagy újnak állitott philosophiai rendszert szerkesztett és terjesztett a munkáival. Főállitmánya az a (szerinte) „törvény", hogy az emberi ismeretek fejlődése és gyarapodása két időszakon ment keresztűl, u. m. a theologiain és metaphysikain és most jutott a harmadikba, melyet ő „positiv" álláspontnak nevezett és a melyről az egész rendszer positivismus nevet kapott. Ez a mostani időszak, melynek elve és feladata az ős- és végokok (a czél) vizsgálatától elállani s csupán a világ folyásában a tények egymásután következése (successio) törvényeit fürkészni.

E szerint nem csak Brahma és Jupiter, hanem a héberek

---

[1]) Pét. 5, 8.

Jéhovája s a keresztények Istene is a Theologiával együtt el vannak temetve s csak emlékeik léteznek a cultura czintermében. Nem különben csak emlékezetben élnek az erő és foganat, az eszköz és czél a természetben, az akarat és lélek az emberben, a képzelt erkölcsi jó és rosz a világon — mind megannyi tévedések; eloszlottak azok a metaphysika ködével együtt az érzéki tapasztalás deritő napfénye előtt és megmaradt csupáncsak a „tudományok" hierarchiája, melynek épület-emeletei: a mathesis, csillagászat, physika, kímia, physiologia és sociologia (társadalom tudománya) mint korunk egyedűli és kirekesztő birtoka.

Ez az a „tudomány", melyet én a mi tudásunk ellenségének állitottam s a mint ezen felüleges áttekintésből is láthatni, nem hibáztam állitásomban.

Úgy-de az eddig-elé még csak a positivisták tana, hát a többieké?

Majd sor kerűl azokra is, most előbb megmondom, miért vettem a positivismust kiinduló pontnak.

Mint az irodalom évkönyveiből kitanúlhatjuk, az emberiségben még nem leledzett oly nép, melyről ki lehetne mutatni, hogy mivelődési élőfája a maga kebelében gyökerezett, és kikelve is idegen oltoványokkal ne gyarapodott volna. A héberek és görögök, az egyptomiaktól és phoeniciusoktól, a latinok a görögöktől kölcsönöztek, Európa s Amerika müveltsége a classikai hagyományokon alapszik. Nem lehet hát rossz neven venni, ha a magyar is ottan-ottan nyugati szomszédaihoz folyamodik tudományos mivelődése gyarapitása végett. De lehet ám hibáztathatni, hogy ha néha nem helyes módon teszi; ha úgy cselekszik, mint a ki ó-szeren vásárolt ruházattal diszeleg. Avagy nem ily nevetségesek-é azok, a kik a külföldről oly rendszert hoznak bé és akarnak honositni, mely ott már lejárja magát? Pedig így vagyunk a positivismussal. Honi philosophusaink egy része reánk akarja tukmálni s egyetlen egy philosophiai Közlönyünk annak van szentelve; holott már maga Comte elállott késöbbre, legalább részben az állitásaitól, sőt felmondta a barátságot korábbi mestereivel a természettudósokkal. Követői némelyike vele tart ebbenis, mint kiviláglik egyikök — Edgers — következőleg hangzó támadásából: „A tudományos alkatnak (Scientifique Synthesis" — igy nevezi a Positiv-rendszert) — összeállitása, a tudománynak a társadalmi és erkölcsi tudomány — az igazi felszentelt tudomány — felsőbbsége alatt összeillő hierarchicus egy egészszé átalakitása és ennek az alkatnak, a szaktudomány, vagyis egymással semmi rendszeres kapcsolatban nem levő, egymásért úgyszólva

nem felelős úgynevezett tudományok különnemü csoportja helyébe állitása a legkiválóbb fontosságu mivelet volt. Éppen ezen helyettesitéssel változtatá meg Comte Á. teljesen a tudomány és vallás közti viszonyokat; mert a szaktudomány, bármi szándékuak is mivelői, irányában okvetetlenűl materialistai és atheistai, holott az alkotmányos tudomány (synthetic science = positivismus) minden vonatkozásában mélyen vallásos.[1])

Igy harczol a tudomány a tudománynyal és nem méltán kérdhetem-é, hogy melyik az igazi? S nem nyujta-é alkalmat a positivismus kérdésem ismétlésére?

De nyujt ám még továbbat is, mert ha az idéztem positivista látszólag mellettünk van, bezzeg ellenünk a többi s velök a Comte zászlója alatt vitézkedő honfiaink, és állhatatosan megmaradnak abban, hogy theologiának semmi szín alatt s a metaphysikának, mint a kézzel fogható s szemmel látható anyagtól független okoskodásnak korunk tudományos világában nincs helye.

Természet szerint kezet fognak velök a specialisták, a szaktudósok, kik ellen a positivismus eltévedt juha, az imént idézett iró, oly hevesen kikél. Hallattatják is hangosan szavokat, miből itt néhány mutatvány:

„A világ atomokból és üregből (üres terjedelemből, Raum) áll: hirdeti Büchner.[2])

Azon Büchner mondja ezt, a ki philosophusnak — nem metaphysikusnak persze — tartja magát s azt nyilvánitja, hogy „philosophiai magyarázat, ha minden mivelt ember nem birja felfogni, nem éri meg a nyomdafestéket a melyet reá kentek. A mi

---

[1]) . . . the constitution of the Scientifique Synthesis, the transformation of science into a one, consistent, fully hierarchical Whole, under the systematic supremacy of sociological and moral science, veritably sacred science, and the substitution of this Synthesis for Specialist science, a heterogenious assemblage of so called sciences, separate sciences, with no systematic link between them, no mutual responsibility so to speak, is the achievement of supreme importance.“ (Edger, Aug. Comte and the middle ages. Pozsony. (1885.) 15. l.) — Másutt ismét tiltakozik azon sz. a psychologia czím hamis alkalmazása ellen: „Some speculators in this sphere (Sociology and Morals), with materialistic tendencies and in view of materialistic ends to employ the word Psychology as the name of the science which treats of individual Human Nature.“ (i. h. 12. l.)

[2]) Die Welt besteht aus Atomen und dem leeren Raum.

tisztán van gondolva, el lehet tisztán és köntörfarolás nélkül mondani."[1])

Ha ezt a sinormértéket alkalmazzuk az ő imént idézett állitására, azt kell itélnünk, hogy biz' a nem érdemli a nyomdafestéket. A két eszme közzül ugyan is, a melyről szól, egyikről sincs fogalma az átalában mivelt embernek. Hiszen az üreg (spatium, Raum) mivolta felett a philosophusok közt a legrégibb idő óta mind e mai napig foly a vitatkozás és sem a metaphysikusok, sem az empirikusok egymásközt, sem ezek amazokkal szemben megegyezni nem birnak. Hát még az az „atom"? Vajon „tisztában" áll-e minden „mivelt ember", avvagy fogja-é tudni, hol a kezdő s hol a végző határa a parányiságnak, midőn a határt a nagyitó csőnek a tökélyesitése untalan tovább taszitja?

És nem csak amaz állitást, de egész könyvét is éri saját mérve szerint a gáncs. Mert teli van köntörfarolásokkal, minek bélátására a természettudományban jártas, kritikus és philosophus olvasó kell. Aztán, jóllehet „Erő és Anyag" a czíme; de sehol sem mondja ki szerzője „tisztán" mi egyiknek s mi a másiknak a mivolta s azt sem, hogy micsoda viszonyban állanak egymáshoz. Csak annyit vehetni ki belőle, hogy az „erőre csupán nyilatkozataiból lehet következtetni" és hogy „egy nem nyilatkozó erő nem létez." E szerint, — közbeszólva — a chlorazótban (NCl_3), mely egy tollérintésre mindent össze rombol maga körül, nem létez erő, hanem teremtődik azon pillanatban, a melyben „nyilvánul"?

No, de hiszen: „a mit én nem tudok, tudja a fiam Józsi", az egykori ügyvéd nyilatkozataként. A mit nem mond Büchner, megmondja Moleschott, az „Anyagcsere" hires irója: „Az erő az anyagnak tulajdonsága" vagy „minősége", (mert a német szó: Eigenschaft, mind a kettőt teszi), és már ez a bizonytalanság is elég arra, hogy ne tulajdonithassunk szabatos értelmet M. definitiojának. Semmi esetre se lehet kitanulni belőle, létezik-é vagy nem az erő. A Nefelejts virágnak kétségen kivül tulajdonsága a kék szín; de a kék szín létezik, sőt léteznék, ha nem volna is Nefelejts virág a földön, s ha valakinek egy kék tárgyat mutatunk, reá fogja mondani, hogy kék, ha tudja, ha nem tudja, mi az a tárgy magában. A nyúlnak is, vagy a locomotivnak is a gyorsaság oly tulajdonsága,

---

[1]) Philosophische Ausführungen, welche nicht von jedem Gebildeten begriffen werden können, verdienen nach unserer Ansicht nicht die Druckerschwärze, welche man daran gewendet hat. Was klar gedacht ist, kann auch klar und ohne Umschweife gesagt werden.

melyet akkor sem tagadhatunk meg tőlük, midőn nem haladnak. Tehát ez a fogás sem bizonyitja az erőnek nem létezését és „Józsi fiam“ sem tud többet az apjánál.

De biz' a „vejem Csipkés“, u. m. a hires Physiologus Du Bois Raymond sem tud, vagy legalább nem mond sokkal többet eme szavaival: „Az erő, mint a mozgás oka, semmi sem egyéb, mint a személyesitésre való ellentállhatatlan hajlam idétlen szülöttje.“[1]) Ez, egy kissé beburkolva azt teszi, hogy midőn valami halad, rendszerint valaki vagy valami huzza vagy taszitja, vagy az előtt megrántotta vagy eldobta. Ettől a mindennapi tapasztalás-szülte képzelettől akkor sem menekülhetünk meg, midőn nem látjuk, mi huzza vagy taszitja, rántotta vagy dobta a haladó testet, (mint a földre eső követ, a delej felé közeledő vasdarabot, stb.); tehát a láthatatlan valamit a haladás okának, s egy bevett, mindenkitől értett szóval erőnek nevezzük. Tegyük, nem megengedve, hogy „személyesités“, de hát igy is miért volna „idétlen“? Ennek a magyarázatával adós maradt Du Bois Raymond. Ámde igazában nem hogy „személyesités“ volna, hanem éppen az ellenkezője. Mert a tapasztalásban a húzás, taszitás, rántás, dobás háta megett közetlenül, vagy közbenjárólag valami személy, azaz, akarattal felruházott valóság van, holott az erő fogalmában olyanra teljességgel nem gondolunk. Itt hát biz' elvetette a sulykot a tudós physiologus.

Térjünk vissza Büchnerhez. — „Éles, kérlelhetetlen és következetes ő,“ azt irja egy szőrmentiben simogató birálója, „csupán a tagadásban.“ Lássuk példáit:

„A természet nem ismer sem czélzást, sem czélokat, sem pedig kivülről vagy fölülről reá erőszakolt valamiféle szellemi vagy anyagi kikötéseket.“ — Mit nekem teremtő? Mit nekem gondviselő? kiáltja a büszke természet“: úr vagyok a magam házában, itt nekem senki sem parancsol!

Más tagadás — „kissé burkolva“: „A gondolat, a szellem, a lélek éppen nem valami materialis dolgok, maga egyik sem anyag, hanem egységgé forrott szövedéke különbféle nemű erőknek, erőkkel vagy tulajdonságokkal felruházott sok anyag összeműködésének eredménye (effectus).“

A szitán nem tudott vagy nem akart átlátni Büchnernek emlitett irgalmas kritikusa, midőn felkiált: „Hisz' a leghivőbb spiritua-

---

[1]) Die Kraft (insofern sie als Ursache der Bewegung gedacht wird) ist nichts als eine verstecktere Ausgeburt des unwiderstehlichen Hanges zur Personification.

listának sem kell több mint ez, hogy egész alkotmányát felépithesse reá.“ Igen! ha az a spiritualista nem látna tovább az orránál, s nem venné észre, hogy az ő és a Büchner immaterialitása merőben különböző két dolog. A „lélek nem anyag“ azt mondja mindkettőjük. Igen, de a spiritualista hozzágondolja: „hanem valami egyéb és mindenesetre állomány (substantia),“ holott B. szerint az anyagon kivül más állomány nincs, ha hát a lélek nem anyag, nem is állomány; tehát abban az értelemben, a miben a létezést venni szoktuk, nem is létez. Annyi, mintha azt mondaná, hogy a várnai, kenyérmezei ütközet, Magyarország kormányzása s más események lefolytak, és igy és ennyiben léteztek, de Hunyadi János nem létezett. Hiszen már az, hogy B. egy sorba teszi a „gondolat“-ot a lélekkel, igazolja a hasonlatot. Egy szó mint száz, a mi álspiritualistáink csak oly létezést tulajdonit a léleknek, a milyent a zoologia a „macska“-nem (genus), vagy a botanica az „ajkas“ familia fogalmának. Ennek következtében mondja ő, hogy „Flourens,“ a franczia boncztanár, a ki kakasok és tyúkok agyvelejét egészben vagy darabonként kiszedte s azutáni magukviseletét szemmel tartotta (observálta), „a lelket vágta ki darabonként a tyúkokból.“

Ily értelemben irta Moleschott is, hogy „venni kell szénenyt, élenyt, könenyt és ammoniakot kellő mértékben és körülmények közt és összevegyitni kellő fogásokkal s kész az ember testestől, lelkestől.“ Megint másutt: „Az ember: szülők és dajka, hely és idő, levegő és időjárás, hang és fény, élelem és öltözet szövege.“ Ez már igen sok az emlegetett engedékeny birálónak is, a ki mindazonát félig-meddig védelmébe veszi Vogt Károly nyilatkozatát: „A gondolatok oly viszonyban vannak az agyvelővel, mint a máj az epével, vagy a vizellet a vesével.“ Nem mintha helyeselné, hanem, mivel Du Bois Raymond szerint: „A physiologia nem ismer rangkülönbséget. Neki a vese kiválasztmánya (Secretio) épp' oly méltóságú tárgy, mint a nemesebb szervek működései.“ Ebben csak azt nem értem, hogy ha „nincs rangkülönbség“, miért nevezi az agyvelőt „nemesebb“ szervnek? Hanem az efféle aprólékos ellenmondások nem aggasztják a nagy physiologust, a ki a szellemi működést egészen és merőben az anyagi természet gépies „törvényei“nek rendeli alája. „Ha a gondolatok — irja — az agyvelőnek bár egyetlenegy atomját, egy millimeter milliomod részeire is el birnák téríteni attól a pályától, melyen a géptan (mechanika) törvényei szerint kell haladnia, az egész „világformu'át“ nem alkalmazhatni többet, sőt értelme sem volna.“ Tehát világ=anarchia, mert csak a gépiesség tartja fenn a rendet s a világalkotmányt!!

A nagy szavak elburkolják az iró gondolata ferdeségét. Hiszen, ha azt a feltevést igaznak vesszük, csak a következik belőle, hogy a „világformula,“ melyet a természettudós urak kirekesztőleg alapitottak, hiányos; a feltevés esetében nem a világ dőlne össze, hanem az ő „formulá“-jok.

Midőn Artois kir. herczeg (későbben X. Károly) 1814-ben a szövetségesek védelme alatt Párisba bévonult, üdvözlőinek ezt mondá: „Nem változott Francziaországban semmi, csak több van egy francziával!“ Éppen igy mondhatni: Nem változott semmi a világformulában, az erők egyközénye (Parallelogrammum virium) nagy törvé nyében, csak több van egy erővel: az akarat erejével, mely előbb a gondolatban nyilvánul s az agyvelő atomjai pályáját nem abban a parásparányi részben, hanem nagyban és észrevehetőleg módositja.

Ez tény és világos tény. Avvagy hivatkozzam-e a számtalan példára, midőn férfiak és asszonyok a legiszonyatosabb kinok közt, melyekkel egyetlen egy szót törekedtek belőlök kicsikarni, testi érzékök, idegeik minden hatalma ellenére szájokat annak kimondására nem mozditották, mert nem akarták? Hisz' ezek elbeszélésével nem félórát, hanem napokat tölthetnék el. Több-kevesebb tudásokat feltéve, a természettudósokat szólitom fel, hogy képzelt csalhatatlanságok ábrándjaiból kijózanodva, szerkesztessenek a tények és igazság útmutatását követve, helyesebb „világformulát.“

Sokat mondtam talán? De vajon nem csalhatatlanságok képzelete neveztette velök tudományokat „exact“-nak, azaz oly ép igazságunak, hogy „mig elmúlik az ég és a föld egy bötü vagy egy pont el nem múlik az ő törvényeikből.“ — „A természetéiből!“ igazitnak. Igen is, a melyeknek egy részét sok vizsgálódással és fáradozással, hosszas és nemzedékekről nemzedékekre hagyományozott tapasztalásból kutattak ki, de más részét ők tukmálták a természetre tökélytelen fürkészeteik s elégtelen kisértményeik nyomán, a mely törvényeknek mai igazságát a holnapi tökélyesebb vizsgálódások halomra dönthetik, mint napról-napra történik. És még nem is elég ez a czim, hanem állitmányaik rendszerét egyedül akarják „tudomány“-nak neveztetni s egy karika-csapással a theologiát és metaphysikát a multak és elenyészettek tartományába számüzni, hogy a történelmet s erkölcstant elhallgassam. „Jól is teszi,“ hallom, „mert az erkölcstant nem bántja a tudomány!“ — Számtalan idézetekkel felelhetnék erre az ellenvetésre. De azokat is elhallgatva csak egy kis példát hozok elé, annak bizonyságaul, hogy a „tudomány“ módtalan

tisztelete eltompithatja az erkölcsi érzést. Az egyik az, hogy az angol parliament az élő állatokon tett bonczolásokat és mérgezéseket korlátozó törvényt hozván, ez akkora felháborodást keltett a természettudósok világában, hogy alig találtak elég rosszaló szót és szitkot ama törvény mellett szavazók gyáva lágyszivűségének becsmérlésére s azt állitották, hogy az irgalmasságra kötelező erkölcsi törvénynek el kell némulni a „tudomány érdekei" előtt. Bosszúságok kijelentésének egyik legcsekélyebb mozzanata az, hogy a tudomány folyóirataiban az állatkinzás ellenzőit állandólag bestiarianusoknak nevezik.

Azonban mégis sejtvén, hogy „kutya van a kertben," azzal mentegetődznek, hogy hisz' az állatok csak automatok vagy életet hazudó gépek. Azaz, agyvelőjök, idegeik s más szerveik szintúgy működnek mint az emberekéi, a kültermészet éppen úgy hat azokra a mit az emberben „érzékek"-nek hínak, mint nálunk, de ők mindazt nem érzik, s a ló, ha vinnyog, mikor megnyilazzák, épp' oly öntudatlanul teszi, mint a szekér kereke mikor csikorog. A jámborok nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy az öntudatról közetlen ismerete (tudalma) mindenkinek csak magának van, és mindazok a jelek, melyeknél fogva ő az öntudat létezését embertársainál felteszi, az állatoknál az egy beszéden kivül mind meg vannak s a szerint a süketnémáról is, a kinél a beszéd hiányzik, állithatnák azt, hogy nincs öntudata, tehát érzelme sincs. A mely vivisectionista (eleven állat bonczoló) nem igy okoskodik, az a hasznára hivatkozik működésének s egyikök azt nyilvánitá, hogy „minden kutya, a melyet a kinzópadtól elvonnak tiz ember életébe kerülhet. T. i. a bonczolással oly fogásokat s a mérgezéssel oly szereket találhatni ki, melyek bizonyos bajokban emberéletet menthetnének meg. Hogy az ily lehetségek feltevései az embertelenséget menynyire igazolják, eldöntését t. h. itéletére hagyom. Szerintem csak azt a maximát igazolnák, a mely a mi tudományunk szerint az erkölcstan codexében nem foglalhat helyet: Finis sanctificat media. (A czél szentté teszi az eszközt). De hátha ezt a maximát alkalmazva egy orvos — úgy szólva — jelentéktelen emberen oly műtételt kisértene meg, melynek veszélyéről meg van győződve, vagy oly szert adna bé, a mely nagy valószinüséggel halálos, abban a reményben, hogy ha sikerül, majd egy fontos állásu ember életét mentheti meg, vajon megmentené-e jó czélja őtet, az orvost, az akasztófától? Már pedig ilyenre van példa, s onnan származott az a közmondás: Fiat experimentum in corpore vili" (Hitvány testen szabad pró-

bát tenni). Az állatkinzástól az emberkinzásig csak egy lépés, mint — Napoleonként — „a magasztosságtól a nevetségesig.“

Még eddig arra az akár állitásra, akár kétségre, hogy „az erkölcstant vagy erkölcsöt nem bántja a tudomány,“ egyenesen nem feleltem, hanem most már reá térek arra is. Hogy a természeti tudományok irói, mint ilyek, az erkölcsiséget világosan és egyenesen megtámadnák, arra nincs adatom, ha Huxley nyilatkozatát, mely szerint ő, a ki a majom szülői szeretetét egy emberi anyáétól megkülönböztetni nem birja, ide vonni vagy magyarázni nem akarjuk; de kettőt bizvást állithatok. Egy az, hogy azok az anyagászok (materialisták), a kik inkább vagy kevésbé világosan kimondták, hogy a jó és rosz között erkölcsi ellentét nincs, érveiket a természettudományi müvekből kölcsönözték. Jusson csak eszünkbe Du Bois Raymond idézett mondata. Ha a gondolatnak nincs hatása a cselekvésre, ha az ember cselekedetei érzéki bényomásainak, hajlamainak, indulatainak, azaz vére, izmai, idegei működéseinek eredménye; ha mi- és minővoltukat gépies, változhatatlan, ellene állhatatlan törvények határozzák el, lehet-e csak szó is önkéntességről, ellentállásról, szabad akaratról? Erős szél lefú egy cserepet: mit tehet róla? A nehézség törvényénél fogva esnie kell és az esés sem nem jó sem nem rosz. A történet egy fejet visz az esés vonalába, s ha a cserép egy tolvajét zuzza be, jó az esés, ha egy ártatlan gyermekét vagy becsületes emberét, úgy rosz. De a cserepet se nem dicsérhetni, se nem kárhoztathatni. És ez a nézet nem marad az elmélet terén, hanem reá illetőleg a „tudományra“ hivatkoznak a társadalom teste ártalmas kiütései, a gonosztevők is. És ez, t. i. hogy a tudomány hamis tanai, ámbár magukban sokszor ártatlanoknak látszanak, vétkekre adnak okot, alkalmat s ürügyet, mentséget — a második állitásom. Adnak biz' azok szaporitólag (positive) és apasztólag (negative). Nem egy könyv állitja, hogy a „gonosztevők legnagyobb része őrült,“ a mi felmenti őket a felelősség terhe alól. De sokkal számosabbak az oly vádlottak, kik, azt tudva, őrültséget színlenek tetteik palástolására. Látszólag elég ártatlan a Darwin-féle „küzdelem a létért vagy lét felett,“ és ime! Labiez felsőbb tudományok hallgatója Párisban, azzal akart kimenekülni a büntetés alól. Kifejtette elméletét az esküdtszék előtt. „Előtte, mint jeles és szorgalmas tanuló előtt fényes, szerencsés és még az emberiségre nézve is igen hasznos lét mutatkozott. Magas czélja elérésének csak egy akadálya vala: nem volt pénze hozzá. Hogy megszerezze, megölt egy gyümölcsárús kofát és zsebrerakta megtakaritott vagyonkáját. Mi haszna le-

hetett a dolgok általános rendének egy kofa életében, a kit az árucsarnokban kaphatott hülés egy hó mulva talán eltett volna láb alól? Élte vagy veszte jöhet-e hasonlatba azokkal az előnyökkel, melyek a leendő dr. Labiez orvos, egyetemi tanárnak, — a ki meglehet hogy a tüdővész biztos gyógyitásának módját lelte volna — létéhez kapcsolódtak?" Okoskodása nem győzte meg az esküdteket s Labiez uram nyakbitó alá került.

Még egy adat. Korunkban a tudomány egy újabb mentséget nyujt a gonosztevőnek. Igaz, nem igaz, de azt állitják és szava bévehető tanukkal bizonyitják, hogy delejes álomban, melyet ma hypnotismusnak neveznek, az alvónak akármi cselekvényt sugallhat mestere, a mit amannak bizonyos időben, azon vagy hasonló állapotban okvetlenül és ellentállhatlanul végre kell hajtania, legyen az akár valami közönyös, akár borzasztó tett. Nem egy példa vala reá napjainkban, hogy ügyvédek ezt a lehetséget vették fel, bünös clienseik megmentése végett. „Az embert" — egy franczia iróként — „aggasztja az a gondolat, hogy mi nem történhetik egy sugallott vagy hystericus hazugság nyavalyájában sinlő tanu vallomása következtében! A mint a tudomány halad, abban az arányban csökken a lelkiismeret és az emberi szabadakarat bizonyos volta; úgy látszik, hogy csak ezért kapott annyi értelmet és észlángot (genie) az ember, hogy átlássa, hogy mindennemü végzetességek (fatalitas = kénytelenség) rabszolgája; és a tudomány olyan, mint egy éjjel gyujtott szövétnek, mely egy darab helyet megvilágit gyengén, de másutt mindenütt annál sürübbé s átjárhatatlanabbá teszi a homályt."

Negativ befolyása az ártalmas tudománynak abban áll, hogy a vallást feleslegessé tenni, vagy éppen kiküszöbölni törekszik. Egyik érve nevezetesen az, hogy az erkölcsiség és vallás közti szoros, sőt lényeges kapcsolatot tagadja. „Egy vallás sincs, a melynek minden parancsolata az erkölcsiségre vonatkoznék, sőt van olyan, melynek legkisebb köze sincs a morallal." Ezért lehet egy vagy más vallást hibáztatni; de mivel nagyobb részöknek s köztük a legelterjedtebb háromnak csakugyan vannak erkölcsi rendelkezései, kell-é ezeket is, és átalában a vallás eszméjét megsemmisitni akarni? Továbbá: „nem minden vallásos ember jó ember, ellenben nem egy atheista igen derék ember volt." Igaz, de az is, hogy volt olyan kőkori egyén, a ki a kova késével ügyes szerszámot faragott; ellenben számtalan ember van, a ki a legfinomabb aczélból készült gyaluval sem birna egy deszkát kigyalulni; hát eldobjuk-é azért az aczélat? — Végre azt is sürgeti a tudomány, hogy a vallásos meggyőződés elégtelen, vagy

éppen tehetetlen a gonosz indulatok megzabolázására." Erre azt mondom, hogy átalánosságában a történelemmel és a tapasztalással ellenkező állitás; de ha teméntelenszer meg is van a tehetetlenség, vajon a kést átaljában nélkülözendőnek itéljük-é azért, hogy némely kés rosszul vág, némely pedig éppen nem vág?

Hogy az én érveim jól vagy rosszul vágnak é, nem magam itélhetem meg; csak annyit mondhatok, hogy tőlem telhetőleg törekedtem kimutatni a divatos és egyetlenegy „tudomány" árnyékoldalait, majd lesz neki gondja reklámaival hirdetni a fényeseket. Hanem már most megkisértem szembeállitni velök saját nézeteimet melyekre t. hallgatóim figyelmét különösen kikérem. Mert a következő pontokon fordul meg a dolog, hogy meg lehessen felelni a legelől kitüzött kérdésre.

1. Érzékeink, az érzéki benyomások által soha és teljességgel nem adhatnak bizonyossságot a felől, hogy valami van vagy létezik, minden az érzéki világban lehet illusio. Csak egy van a mi külön-külön mindenikünknek bizonyos hogy van és létezik, az a mit észnek neveznek, a minek semmi által nem eszközlött, közetlen tudalmát „öntudatnak" (conscientia, Selbstbewusstsein) nevezzük. Ez mindenkire nézve a legtagadhatatlanabb igazság, s a melyet senki se is tagad.

2. Tudalmunk van másodizben érzelmekről, (édesség, fájdalom) érzéki benyomásokról, (látás, tapintás), képzetekről, melyek az öntudat nélkül soha sem léteznek és untalan változnak, cserélődnek, holott az öntudat állandó, örökké azon az, és benne áll és fekszik az azonosság (identitás) eszméje, melynek más példája mindenkire külön-külön, egyénenkint nézve, az egész universumban nincs, és a melyet másoknak csak átvitelképp tulajdonitunk.

3. Az öntudat, a közetlen tudalom, tárgya egyedül az én, az általa eszközlött tudalomé nemlegesen kifejezve tehát a nem én, melyet igenlegesen nevezzünk röviden egyébnek (Ander Ding, Ding an sich), melyet csak énünkkel való érintkezéséből ismerünk. Ez az érintkezés, nemkülönben közetlen tudalom; de hogy magában mi az az egyéb, nem tudjuk, nem ismerjük, mert csak öntudatunk által nétalán módositott szinezetben jelen meg előttünk. Elég az, hogy minden a mi nem én, tehát saját testünk is egész szervezetével: egyéb.

4. Az egyéb-el kétféle viszonya van az énnek, u. m. ismereti és hatási. Az érzelmeknek és érzéki benyomásoknak az ál-

landó ész mellett magunkban tapasztalt változásai adják az elsőt; annak a tudalma pedig, hogy énünk az egyébben változásokat okozhat, a másodikat. Mind a két viszonyt magában foglalja az öntudat, melyet az első viszonyában értelemnek, a másodikban akaratnak nevezünk. Az öntudatot, mint valót vagy levőt és e szerint állományt (substantia) léleknek nevezzük. Ennélfogva helyesen mondjuk: „az én testem“, de merőben hibásan „az én lelkem“; mert hiszen öntudat, én, lélek azon egy állomány nevei. De igen is lehet mondani „az én értelmem, az én akaratom,“ mivel egyik, mint a másik, az én müködései.

5. Értelmem arról győz meg, hogy én nem egyedül vagyok, hanem vannak más lények is, melyek maguknak nemkülönben én-ek. Az egyébhez viselkedő viszonynak ugyanis vannak külső jelei, melyeknek több kevesebb hasonlatosságából következtetünk más öntudatos lényeket. A hasonlatosság ember és ember közt levén a legteljesebb, embertársait kiki magával egyrangu én-eknek kell hogy itélje. Az állatok öntudatosságát is el kell ismernünk, mivel a szervezeti hasonlatosságból a tökélyesb állatoknál csak az egy beszéd hiányzik. Hogy hol szünjék meg az öntudat feltehetősége, éppen úgy nem határolhatjuk el, mint azt, hogy hol szünik meg az állatélet és kezdődik a növényélet. De az azonosságnak és az állománynak az öntudatból meritett fogalmait már azon a határon is tulvisszük s minden érzékelhető egyébre kiterjesztjük.

6. Hasonlóképp kiterjesztjük az akarat és hatása fogalmát is minden egyébre és erőnek, és az öntudat határán tul csakis erőnek nevezzük. Ez hát nem feltevés, hanem magunkban bensőleg tapasztalt állomány.

7. Hatást ellenhatás nélkül nem gondolhatni. Minthogy hát az énnek akarata van, az egyébnek ellenhatást kell szintoly lényegesen tulajdonitnunk. Ennek az ellenhatásnak is erő nevet adhatunk. Kölcsönös hatásuk tehát küzdelem, s ennek eredménye a cselekvés. De meg kell különböztetnünk azokat a cselekvényeket, melyek a természetbeli erő és erő közti küzdelem eredményei és azokat, a melyek az akarat és erő köztiéi. Az utóbbiak erkölcsi cselekvények, valamint az akarat erkölcsi erő.

8. Az akarat egy, és az erő (a testi hajlamok, érzelmek, indulatok, szenvedélyek) sok. Ama küzdelemben tehát az akarattal a vele egy pontra irányult erők resultansa áll szemben. A végeredmény vagy semmi, vagy valamelyik fél győzelme. Ettől függ a cselekvény erkölcsi külömböző jelleme.

9. A küzdelem az akarat részéről nemcsak erény (virtus, Tugend), hanem éppen maga az erény, melynek ez egyedül a valódi és szabatos értelmezése és annak marad, akármi legyen a végeredmény. De ha ez cselekvény, az akarat győzedelme esetében az a cselekvény erkölcsileg jó, az erők diadalában rosz. Mindezeknél fogva azt is kimondhatni, hogy az akarat természete szerint jó! Akármit mondjon Schopenhauer!

10. Sokszor nem is kezdi meg a küzdelmet az akarat, hanem hagyja müködni vagy az erők valamelyikét, vagy többek resultansát. De ezt nem szeszélyből teszi, hanem az értelem sugallatára, a mely a világrendet veszi tekintetbe s ha amaz egy oldalról (az erőkéről) eredendő cselekvény azzal egyezik, vagy legalább nem ellenkezik vele, tétlenségre inti az akaratot. Aztán tekintetbe veszi más énnek akaratát is. A jónak a jó ellen nem kell küzdeni. Egyik én a másikkal kölcsönös tiszteletben tartják egymás akaratát. Az akaratok kiegyezése alkotja a társadalmat, melyben megint saját erők keletkeznek.

11. Az akarat oly erő, mely maga magát fokozni birja, mint az eleven erő, a melyet jelenben erélynek neveznek; de petyhüdt és alább is fokozódható is lehet az akarat. Tehát biz annak olykor segitségére kell menni. A segitséget nyujtják: elsőben a társadalom erejei: a törvények; másodszor a vallás erkölcsi parancsai, harmadszor a lelkek közti rokonság (sympathia).

12. A testi rokonság a vér folytonosságán, a lelki pedig magának a lélekállománynak azonosságán alapszik. Úgy tekinthetjük a külön lelkeket, mint a melyeket, bár mindnyájan az általános és egyetemes lélekállomány részei, a testekbe ruházkodás különitette el és adta nekik az egyéniségeiket. Csakis ebből magyarázhatni ki nemcsak az imént említett rokonszenvet, hanem a lelkek közti szellemi közlekedés tényeit, melyeket a physiologia materialisticai tanai nem birnak megvilágositni.

Amaz általános és egyetemes lélekállomány eszméje meg van minden vallásban, mely a fétisizmus és a polytheismus burkaiból kibontakozott és azt az állományt „Isten"-nek nevezte: a buddhizmusban, a kereszténységben és a mahomedanismusban. Sőt meg van philosophiai rendszerekben is, a hol pantheismus név alatt méltatlanul hozták rosz hirbe. Mert ha az Isten mindentudósága, mindenhatósága és mindenütt jelenvalósága tana nem pantheismus, keressenek más szót a kifejezésére.

Amaz eszme fejezi ki az Istenség viszonyát is az emberiséghez

és azt mondá ki az ember Jézus Krisztus is ime szavaiban: „Én és Atya egy vagyunk“. (Ján. Ev. 10, 30.)

Minden felsorolt pontok vagy egyikét, vagy másikát, vagy többek csoportját is fellelhetni minden philosophiai rendszerben, Thales-től fogva Schopenhauerig; de nem belőlük szedtem és válogattam ki (eclecticismus), hanem igy összeállitva és enyvezve magaméinak vallom s megfontolásuk után megitélhetik hallgatóim, hogy a világ tudományával ugy, a mint ismertettem, összevetve:

Melyik az igazi tudomány?

Dr. Brassai Sámuel.

A BIBLIAI CSODÁK TÁRGYALÁSA A VALLÁSOS OKTATÁSBAN.

A bibliát a vallásos oktatásnál nélkülözni nem lehet. Az a vallás codexe. A vallásos oktatás anyagát legnagyobb részben tényleg a biblia is szolgáltatja. Nem is ez itt a kérdés, hanem hogy hogyan kell a bibliából vett anyagot a vallásos oktatásban kezelni? A tapasztalat azt mutatja, hogy a vallásos oktatásnak nincs meg az az eredménye, mely az életre is kihasson. Az iskolát végzett ifjak kevés vallásos meggyőződést visznek ki magukkal, melyre pedig a jelenkor mozgalmas életében oly nagy szükségük lenne. Ezért az ujabb, meg ujabb kisérletek arra nézve, hogy a vallásos oktatásnak eredményesebb módja találtassék meg. Az orthodox felfogás szerinti tanitás, mely a biblia elbeszéléseit szó szerint veszi, nem bizonyult kielégitőnek; de másfelől az se lenne helyes eljárás, ha a szabadelvüség ujitó munkájában szélsőségbe ragadtatva, a vallásos oktatásból a csodás elbeszéléseket egészen kiküszöbölné, vagy pedig ez elbeszélésekről a költészet himporát letörülné: mert ezzel nemcsak eme gyönyörü legendák szépségei foszlanának szét, hanem az alattuk rejlő vallásos igazságok közlése is hátrányt szenvedne.

Hogyan kell hát a bibliai csodás elbeszéléseket tárgyalni, hogy a vallásos oktatás egészséges vallásos világnézlet s következőleg erős vallásos meggyőződés alakulását segitse elé? -- ez oly kérdés, mely méltán foglalkoztathatja a figyelmet.

A biblia tartalmával szemben háromféle egymást fokozatosan követő nézletmód létezik; az első: a naiv-művészi; a második: a vallásos-érzelmi; a harmadik: a kritikai-értelmi. Vagy, hogy ugy mondjuk: a gyermeki, női és a férfiui felfogásmód. Ebből az következik, hogy a vallásos oktatásban a biblia csodás elbeszéléseinek paedagogiai tárgyalására nézve is a gyermekek és ifjak kora és miveltségi állapota szerint több fokozat különböztetendő meg.*)

*) Ide vonatkozólag, valamint a következőkre, l. die Behandlung der biblischen Wunder im Religionsunterricht von Wilhelm Brückner. Prot. Kirchenzeitung 1887. 750—759. l.

Az első fokon, mely az első isk. évtől a hatodikig terjed, a bibliai történeteket, akár van bennük csodás mozzanat, akár nincs, ugy a hogy vannak, teljes őszinteséggel, a gyermekek naiv felfogásának megfelelőleg kell elbeszélni. A gyermekek természetét ismernők félre, hogyha ezeket a történeteket, mert csodás mozzanatok vannak bennük, tőlük el vonni akarnók. Abban a naiv őszinteségben, a hogy e történeteket az emberiség virágkorában a keleti képzelet megteremtette, a gyermekek is könnyen felfogják azokat, levén az ő gondolkozásuknak virágkorában. Nekik lehet és kell is ez elbeszélésekben azt az örömet érezni, mint a regés dolgokban, melyeket más oldalról hallanak. A gyermeki képzeletnek szüksége van táplálékra, és erre nézve a bibliai történetek vallási és erkölcsi tartalmuknál fogva sokkal alkalmasabbak, mint minden egyéb, a mit ők képzelműk kielégitésére olvashatnak vagy hallhatnak. S a mint a bibliai történetekről a legsajátabb értelemben el lehet mondani, hogy azokban a költészet varázsa veszi körül az igazságot, csakis természetes, hogy a gyermek az igazságnak és költészetnek e történetekben található benső összeköttetésén nem ütközik meg.

S a mig bennük felébredne a szükségérzete annak, hogy emez elbeszélések történelmi igazsága után kérdezősködjenek, figyelmüket inkább arra kell irányozni, hogy megtalálják a vallási és erkölcsi tartalmat, mely ez elbeszélésekben van. Istennek mindenhatóságát és bölcseségét, igazságosságát és szentségét, kegyelmét és könyörületességét kell azokból megismertetni. Az evangeliumi történetek a Jézus képét a maga gazdag változatosságában állitják elénk, és azok a legjobb eszköz arra nézve, hogy a gyermek szive a Jézus iránt felmelegüljön. A mit a gyermeknek Ábrahámról és Józsefről, Mózesről és Sámuelről, Saulról és Dávidról lehet elbeszélni, annak benne a jó, az Istennek tetsző, az isteni iránti érzéket kell hogy felkeltse és megerősitse. És e czélra az elbeszélendő történeteket természetesen mindig meg kell választani.

Azonban a naiv természetében van, hogy azt mesterségesen fentartani és erőszakolni nem lehet. A mint a gyermek szellemi fejlődése előhalad, lassankint és fokozódó erővel fölmerülnek benne ama kérdések, melyekkel az egyes elbeszélések történelmi jellege után tudakozódik. És itt már a tanitónak nagyon kell ügyelnie, nehogy a tanitvány lelkében rázkodás idéztessék elő. A kérdésektől visszatartani nem szabad, hanem paedagogiai tapintattal, okossággal kell a gyermek lelkében támadt kritikai szükségletet kielégiteni.

Hogy a vallástanitó e nehéz feladatot megoldhassa, erre nézve

két föltétel szükséges, az egyik theologiai, a másik paedagogiai. Az első tájékozza őt a czél felől, a melyet elérnie, a másik pedig az út felől, a melyet követnie kell, hogy a czélt elérje. Az első feltétel saját tudományos készültsége, hogy tiszta nézetet tudjon alkotni a régi világ vallásos életében található csoda természetéről és jelentőségéről, főképpen pedig a bibliai csodák mivoltáról; mert csakis igy tudhatja tanitványait oly meggyőződésre vezetni, melyet életük későbbi szakában is megtarthatnak, igy kezelheti biztosan az egyes történeteket is a vallásos oktatás czéljára.

E theologiai feltételhez kiegészitésül a paedagogiainak kell járulni, mely abban áll, hogy a tanitó tartsa folyton szem előtt a tanitvány szellemi fejlődése fokozatait, ugy, hogy csak a jelentkező szükséglet szerint világositson, magyarázzon. A mennyire nem tanácsos a tanitványokat, ha egyszer bennök a kritikai gondolkozás felébredt, a csodákra nézve bizonytalanságban hagyni, másfelől az is világos, hogy bölcseséggel és megfontolással kell a tanitónak eljárnia.

Annyi bizonyos, hogy az ébredező kritikai gondolkozást a bibliai csodák valóságát illetőleg nem kell a tanitónak megelőzni, s ilyes kérdésekkel: „hogyan lehetséges az? hogyan lehet azt gondolni? hogyan történhetik az?“ nem kell a tanitványt minden elő készület nélkűl meglepni és zavarba hozni. Leghelyesebb, hogyha a tanitó, a mikor a kellő ideje megérkezik, a biblia kifejezéseknek, elbeszéléseknek és csodáknak költői mivoltára, költői szépségére mutat. Mert hogyha sikerül a tanitványokkal valamely zsoltár vagy történet szépségét éreztetni, ezáltal azt érheti el, hogy a kritikai kérdés, bármily jogosult légyen is, a maga csupán értelmi oldalával háttérbe szorul és egy más magasabb nézőpont nyilik meg. A tanitvány lelkében aztán a nélkül, hogy szavakba tudná foglalni, kifejlődik az igazság és valóság közti különbség, látni fogja, hogy valami lehet magasabb értelemben igaz, a nélkül, hogy azt, mint meztelen valóságot, mint valóságos tényt kellene érteni. Igy költői, s ugy is kell felfogatni, midőn a biblia Isten kezéről, lábai zsámolyáról, égi trónjáról beszél, midőn Istent a szelek szárnyain utaztatja, midőn az ő botjáról és vesszőjéről beszél, melyek a kegyes embert megvigasztalhatják. Mily gazdag anyagot nyujt e tekintetben a zsoltárok és a próféták költői nyelve! Az előadás költői formájaként lehet felmutatni azt is, midőn a biblia magát Istent beszélteti s midőn a próféták, mint Istennek élő szózatai, Isten nevében beszélnek. Hogyha a tanitványok megszokják azt, hogy a bibliának

költői szemlélet és előadás módjára figyelemmel legyenek, akkor aztán az angyalok megjelenésén Jézus születése és feltámadása történetében, az égi karok énekén Bethlehem mezői felett, Jézusnak a hegyen való megdicsőülése fényességén, s Istennek beszédén Jézus megkeresztelésénél nem fognak megütközni, hanem azokat, mint olyanokat, mint költői képeket és hasonlatokat fogják fel.

Ezzel a bibliai csodák kezelésében a második fokhoz érkeztünk, melyen a tanitónak azt kell már most hogy tanitványainak megmutassa, hogy e csodás elbeszélések legtöbbjében az igazság magva rejlik. Engedje tanitványainak, hogy eme, vagy ama csodás történetben, mint egy talányban az igazságot ők maguk találják meg. Tegye őket figyelmessé némely csodás történetek j e l k é p e s t e r m é s z e t é r e: Mondja meg határozottan, hogy némely csodás történetek az elbeszélőtől, az evangelistától szándékosan vannak jelképesen irva, s nekünk feladatunk a jelképet, mint olyant keresni és megérteni. Ezáltal a tanitó az igazság érdekében cselekszik s a vallásos oktatás sikerére.

A magasabb fok a vallásos oktatásra nézve a gyermeknek a 13-ik évébe lépésénél kezdődik, vagyis az ismétlők első osztályában s a gymnasium harmadik osztályában. S itt van helye a bibliába való bevezetésnek, a biblia egyes könyvei megismertetésének, a mi mellett maga a biblia is használatba jön. Természetesen sokkal jobb volna, ha az iskola használatára egy külön kivonat készittetnék a bibliából.

A Mózes első könyve első részében foglalt világteremtés története mindjárt három fontos kérdésre ad alkalmat. „Minő czélból van a bibliában elbeszélve a világteremtés? minő czélból van irva, hogy Isten a világot hat nap alatt teremtette s a hetediken megnyugodott? minő czélból van elbeszélve az ember teremtése?“ Az első kérdés Isten mindenhatóságára utal; a második a szombat megszentelésére; a harmadik az ember méltóságára. Ez eszmék sok anyagot szolgáltatnak a tanitványnak, melyek neki azt fogják mutatni, hogy a vallásos oktatásnak magasabb fokára jutott.

Az első, a mivel a biblia minket megismertet a m i n d e n h a t ó I s t e n. Ő az, a ki mindent teremtett. Ez eszmét tartalma és terjedelme szerint ki kell aknázni. Nem szabad megjegyzés nélkül hagyni, hogy ez a mindenható Isten a tulajdonképeni tartalma, magva és központja az egész bibliának, hogy az egész biblia róla tesz tanuságot, róla beszél. A mint Isten az alanya a biblia első mondatának, ő az alanya alapjában az egész bibliának is. Itt alkalmazhatni eme

parancsolatokat: „Ne legyenek te néked én előttem idegen isteneid — Ne csinálj te magadnak faragott képet stb. s azokat se ne imádjad, se ne tiszteljed — Istennek nevét hiába fel ne vegyed.“

A teremtés hat napi munkája a negyedik parancsolatra vezet: „Megemlékezzél a szombatnapról!“ A kettő közti szoros összeköttetés már magukból a szavakból is kitünik. Egyszerüen tehát azt kell mondani, hogy a teremtésről való elbeszélés a szombat megszentelésére czéloz. Igy aztán a gyermeknek eszébe sem jut, hogy a hat napi munkát, mint csodát gondolja: A történetben a tanitási czélt kell nézni, azt, hogy az embernek is hat napot dolgozni kell, a hetediken pedig megnyugodni s az ő igaz nyugalmát Isten tiszteletében kell keresnie.

Itt az eszme, hogy az embert az Isten a természet urává tette, hogy ő Isten képmása. Ez rendkivül termékeny eszme a vallásos oktatás számára. Hogyha az ember Isten képmása, akkor mi beszélhetünk az Isten és ember közötti hasonlóságról. Ez a hasonlóság abban áll, hogy az Isten lélek és az ember is lélek. (Utalván Ján. 4, 24.) Mindkettő szellemi lény s igy egymással beszélhetnek. Ha az ember beszél Istenhez, imádkozik. Ha az Isten az emberhez, kinyilatkoztatja magát neki. Az Isten minden emberhez beszél a lelkiismeret által. Ennek az egyszerű vallásbölcselmi alapnak mindenesetre meg van az az előnye, hogy a 13 éves gyermek is érti, és azt is mondhatjuk, hogy ez a vallásbölcselmi alap elég jó arra, hogy az egész életen át megtartassék. Legegyszerübb megbizonyitás: hogy a vallás és kijelentés az ember lényéhez, szellemi életéhez tartoznak, hogy Isten és ember egymásra vannak utalva, hogy az ember imádkozik Istenhez, mivel Isten neki lelkiismeretében beszél.

És a mit napjainkban nem szabad feledni, azzal az is van mondva, hogy a szellemi élet az embert az emberhez füzi. Azt is hozzá kell továbbá tennünk, hogy a szerint, mint az ember a lelkiismeretében levő isteni szózatot meghallgatja vagy nem hallgatja, határozódik el erkölcsi becse: vagyis rá kell mutatni a lelkiismeretesség és a lelkiismeretlenség közti ellentétre. Az a kérdés, hogy az ember hogyan teheti azt, hogy Isten szavára ne hallgasson, a bünesetre vezet át. Itt is fel kell tenni a kérdést: „Minő czélból beszéli el a biblia a bünesetet?“ És a feleletben nem azt kell magyarázni, hogy miként jött a bün a világra, hanem, hogy a büneset azt ismerteti meg, hogy mi légyen a bün. Az első pár ember bünesete arról nyujt világos képet, hogy a bün hogy jön létre most is minden emberi szivben. Kételkedés, kevélység, testi gyönyör, engedetlenség — ezek

utján jön létre minden, a mit bűnnek nevezhetni, kisérve mindig a hazugságtól, mely a bűn fája körül, mint kuszó növény fonódik; és a bűneset története a maga távolabbi jelképes jelentésében azt mutatja, hogy az ember a bűn által hogy jön a vétek érzetére, és hogy von magára szükségképpen büntetést.

Ily eljárás, a biblia első lapjainak ilyszerű tárgyalása mellett nem csak sokat lehet tanulni, hanem természetes és érthető módon elmaradnak az ily kérdések: „de hát miként tudhat meg az ember valamit a világ teremtéséről? ki hallotta Istent beszélni? mint jelent meg Isten az Édenkertben testileg? hogy lehetséges, hogy a kigyó beszéljen?“ A csoda mellékes mozzanattá lesz. Csakis a formát szolgáltatja a tárgyhoz. Ha a tanitvány megtanulja a biblia olvasásánál eme kérdéseket feltenni: „mi a jelentése? minő czélból van irva?“ Magától rájön arra a gondolatra, hogy a csoda csak az elbeszélés formája s azon megütközni nem fog.

A jelvényes a bibliában sokkal nagyobb tért foglal el, mint az ember vélné. S a vallástanitónak ezt ki kell használni s tanitványai érdeklődésének a gazdag tartalmat föl kell tárnia és ahhoz közelebb hoznia. Hogyha Mózes elhivatásáról szóló elbeszélésben ezeket a szavakat olvassuk: „Ne jöjj ide közel, old le a te sarudat lábaidról, mert a föld, melyen állsz, szent föld,“ — e szavaknak czélja figyelmessé tenni az olvasót is annak a jelentőségére a mi következik, arra t. i. hogy most J a h v e h neve a maga nagyságában, a maga titokteljes tartalmában jelentetik ki. Az elbeszélésben azt is meg kell mondani, hogy Mózes az, ki Izrael népének az Isten-hitet, a Jahveh névben összefoglalva adta. A vallásos oktatásban e történetnél szabad és kell is ily kérdéseket feltenni: „Mi e történetnek tulajdonképpeni jelentése az egészszel kapcsolatban?“ Abban kell Jahveh nevének kijelentetni, és itt aztán kifejthetni az ó-szövetségi Isten-hitet, a mint az az egész bibliának alapját alkotja: az időn és téren felülemelkedő, az örökkévaló és változhatatlan, a mindenütt jelenvaló és mindenttudó, a mindenható, szent és igazságos, kegyelmes és könyörületes Isten. Az égő csipkebokor aztán mint e fenséges gondolat érzékelhető kerete fog feltünni.

Maga a biblia a legjobb eljárást ajánlja azokra a nehézségekre, melyekről itt szó van. Nézzük csak Mózes 5 ik könyve 18 r. 18 ik versét: „Prófétát támasztok nekik az ő attyokfiai közül mint tégedet, és az én igémet adom annak szájába, és megmond nékik mindeneket, a melyeket parancsolandok néki.“ E szavakban szépen és világosan van az igaz és valódi próféta képe odaállitva. E szerint a

próféták emberek voltak, Mózes is közülök egy, a kiket Isten támasztott, a kikhez és a kik által Isten beszélt, azaz — és ezt a 14 éves gyermek megérti — a kik életükben Istentől voltak áthatva. Következőleg az Isten kijelentése nem abban áll, hogy ő a bibliai iróknak az ő hozzájárulásuk nélkül tollba mondotta a bibliát. Ezzel az ihletés csodája mellőztetik. Ahhoz, mi a kijelentésről már átalában mondatott, t. i. hogy Isten minden embernek kijelenti magát a lelkiismeretben, még hozzá kell tenni, hogy ez a kijelentés a próféták szellemi életében magasabb fokú volt. Az Isten hozzájuk az ő lelkük mélységeiben beszélt, és igy fel voltak jogositva a néphez Isten nevében és megbizásából beszélni. — Van isteni kijelentés a lélekben, de nincs csodálatosan ihletett irás. Ezt a 14 éves gyermekkel jól meg lehet értetni, s ezáltal megóvni az ihletéstan tévhitétől, mely a bibliai csodákat nekünk érthetetlen világitásban tünteti fel és sok emberben az egész biblia iránt ellenszenvet támaszt.

Az új-szövetségben Jézus Krisztus az isteni kijelentés teljessége és ez eszme a Zsidókhoz irt levél 1 r. 1. versében a fennebbi felfogással teljesen egyező, remek szavakban van kifejezve: „Minekutánna az Isten sok rendben és sokképpen szólott volna régen az Atyáknak a próféták által: ez utolsó időkben szólott nekünk az ő Fija által."

A gymnasiumi vallásos oktatásban az ó-szövetség ismertetésénél még vissza kell térni különösen a kijelentés és ihletés közti különbségre. A kijelentés fogalma a prófétáknál tárgyalandó, az ihletésé pedig az ó-szövetségi kanon eléállásánál, melyet a zsidók törvényre, prófétákra és szentiratokra osztottak, s föl kell tüntetni, hogy az irás ihletése tana a zsidóktól jött át a keresztény egyházba.

Az új-szövetségben a csodák az által szorittatnak háttérbe, hogy a keresztény üdv-igazságok Jézus Krisztus személyében, evangeliumában, szellemében s életében és azokban az isteni erőkben kerestetnek, melyek belőle kiszármaztak. Itt az a nagy nehézség fordul elé, hogy a legtöbb kathekismus a Jézus tanát az apostoli hitforma szerint tárgyalja. E hitformában a legnagyobb súly van fektetve a csodákra. És ez valóban akadály. Az apostoli hitforma mind eléállásánál, mind tartalmánál fogva katholikus hitvallás és nem alkalmas — legalább abban a formában, a mint van — arra, hogy a protestansok vallásos oktatása alapjául szolgáljon.*) Az a vallásos

*) Ezt érezte Ferencz József is s „Unitárius Káté"-ja 3-ik kiadásánál az apostoli hitformából csak azt adta, mi az unitárius kereszténység elveivel összhangzásban van.

oktatásban a történelmi részhez tartozik, a niceai és konstantinápolyi zsinatok kapcsolatába, ezek pedig minden az Isten igéjével ellenkező határozataikkal a protestáns tudatra nézve az egyházi hagyományokhoz. Mennyivel jobb volna a vallásos oktatásra nézve a négy evangelium tanitását tanitani a Krisztusról, és pedig nem csak az egyező pontokban, hanem a különbségeket is felmutatva, hogy Jézus képe bennök szín és világitás, alak és nagyság, felfogás és leirás szerint négyféleképp tükröződik. A gymnasiumi tanulókat idáig kellene vezetni, hogy ezt lássák, megismerjék és ebből a következtetéseket levonják.

A gymnasiumra nézve főleg az a vallásos oktatás a legjobb a mely tudományos alapra támaszkodik. Csakis ily vallásos oktatás teheti ifjainkat alkalmasokká arra, hogy mielőtt az életbe bélépnének, oly nézletet alkossanak maguknak Istenről és világról, mely erős, tiszta vallásos meggyőződést kölcsönöz. „Oly vallásos hitet kell — mondja egy jeles szabadelvű theologus — sajátjukká tenni, mely annyira egyszerű, hogy azt a miveletlen is megérti, s oly tartalmas, hogy az erkölcsi embernek legmélyebb, miveltekkel és miveletlenekkel közös életszükségleteit kielégiti, s oly szabad és szellemi, hogy a jelen világ tudományos ismeretének a maga keretében tért enged, és oly egyetemes, hogy az előre haladó miveltség az alól nem nő ki, hanem a hol vele érintkezik, csakis a benne elvileg letett csirák fejlése gyanánt jelenik meg."

PÉTERFI DÉNES.

DÁVID KIRÁLY ZSOLTÁRAIBÓL.

V.

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

A kisdedek, a csecsemők
Ajkán is ott van fegyvered
Legyőzni a kajánokat,
Kik pártot ütnek ellened.

Szemem ha olykor főltekint
Egedre, melyet alkotál
S látom ragyogni csillagok
Végnélküli sugarinál,

Elgondolom: mi hát e por,
Ez a halandó ember itt!
Hogy gondjaidra méltatod
S szemed jósággal rá tekint.

S ime, őt rangban helyezéd
Mindjárt az Istenség után,
A méltóság és uralom
Koronájával homlokán.

Urrá tevéd müved fölött
És minden állatid felett,
Kiket e föld hord, lég emel,
S a tengerek mélysége rejt.

* * *

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

Jékey Aladár.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXIII.

EGY BECSES EMLÉKIRAT ÉNEKESKÖNYVÜNK 1837-IKI KIADÁSÁRÓL.

Ar.-rákosi Székely Sándor, 1852-ben elhalt derék püspökünk, ki a nemzeti irodalom terén a magyar epos megteremtésével oly nagy érdemet szerzett, egyháza ügyei körüli buzgó törekvéseinek is több szép emlékét hagyta hátra. Ezek közül egyik legkiválóbb Énekeskönyvünk megjavitása, sajtó alá rendezése s 1837-ben lett kiadása. Ennek körülményeit sajátkezüleg megirván, e becses iratot fia Székely Ádám úr, Kolozsvár városi levéltárnok szives volt rendelkezésre bocsátani, s mi a legnagyobb örömmel adjuk azt itt közre. Az emlékirat — fájdalom csonka, mert az 1—114. lapokon levő énekekre vonatkozó ismertető sorok hiányoznak, de igy is érdekes adatokat szolgáltatnak Énekeskönyvünk történetéhez.

Az olvasók közül azokat, kik Énekeskönyvünk 1837 iki kiadásában részt vettek, vagy e nélkül is egy vagy más ének szerzőjéről biztos tudomásuk van, felkérjük, sziveskedjenek a hiány kipótlása végett ezt megirni.

A Székely Sándor irata a következő:

Rövid értekezés az 1837-ben kiadatott ujj Énekes Könyvről.

Megavulván az 1747. és 1777-ben nyomtattatott Énekes Könyv az Erdélyi Unitaria Eklesiákban, mely talán még az első Unitáriusok által szerkeztetett volt, szükségesnek látta 1827. tájatt a' Főconsistorium újj énekes Könyvet adni ki; melynek készitése már akkor munkába vétetett volt: de résszerént a munkák Vállogatása és ujj Énekek kevés volta, résszerént a' kinyomtathatás miként lehetsége miatt, a' dolog egész 1833-dik évig huzodott 's halasztodott. — Ekkor, ha jól emlékezem Novemberben egy Biztosság neveztetett ki, melynek több Consistor tagjai valának, kikis az én akkori Óvári szállásomon, a' mostani Vikól háznál, egybegyülvén közakarattal a' régi Énekes Könyvet visgálat alá vettük, az előtt már visgálat alá lévén véve a környéki t.t. Esperes Atyafiaktól, ki valának jegyeztetve a' meg-, vagy kimaradandók; de ezen közvisgálat után is, még sokat hagyánk ki, a' megmaradandokat kiosztók jobbirás végett kinekkinek, úgy az ujj énekeketis; mikor ez megvolt, akkor ismét öszvegyülénk, és az Énekeket béadók.

Ekkor én a' Consistorium parancsolatjára által vevén a' Redactiot, az énekeket in 4-to öszveirám, jobbára magam, innitt amott igazgatám, és alkalmazám: igy asztán Könyvbe irva bemutatám a Consistoriumnak 1833 ban. A Consistorium ezen öszve irt gyüjteményt kiküldé rendre az Esperessekhez megbirálás végett: tovább forga a' környékekben esztendőnél. a' biráló Biztosok jegyzéseiket megtevék és igy különböző jegyzésekkel és kivánatokkal azon gyüjtemény 1834-ben visszaküldeték a' Consistoriumba. — de egy ujj Ének is nem jöve mellé. a régiek is csak téltül valának jobbitva; jobbára, Énekek vagy Versek kihagyásából állott a' birálat. igy nehezen lessz vala belölle Enekes Könyv.

A Consistorium ismét általadá nekem, hogy késziteném el nyomtatás alá. — Ujra visgálat alá vevém. és saját nézeteimet öszve vetvén a Környéki Biztosságok jegyzeteivel ujra leirtam az Énekes Könyvet. — Az olyas Énekek elejébe kótalajtorját is magam huzogaték: hátra vala már a Kótás Énekek Kotázása: ezen foglalatosságra Kotáhozértő Atyánkfiai közzül én sokáig. bár többszöri unszolásimra is senkit nem kaptam: hanem végre megszollitám a' Kolosvári akkori Kántort Gál Abelt. Sófalvit. énekes deákot, nevezetesen Kis Mihály most Szent Mihályi Papot. ki akkor mint tabuláris Cancellista Kolosvárt mulatott és ezek nékem lekotázák azokat. Igy osztán még azon esztendőben bé mútatám a' Consistoriumnak az ujj énekes Könyvet. a' milyen még ekkor vala.

Előfizetést hirdete a' Consistorium: de ez oly vékonyon folyt. hogy ezen az uton masem volna ujj énekes Könyvünk: mig végre az Ev. Ref. Collegium Könyv nyomtatója Barra Gábor önként ajánlkozék annak maga Költségén lejendő kinyomására 1836-ban miről az Egyező levelet 1837 elején elis készitők. — és igy már szintén hozzá lehete kezdeni a' nyomtatáshoz.

. . . .

. . . .

115. lap. Jézus hitünk kősziklája. Darkó Mihály. Tordai Rector professor.

117. „ Csudálandok Ur Isten. Székely Sándoré.

119. „ Pünköst napja betelvén. Régiből igazittatott.

120. „ Böles teremtő szent Ur Isten. Székely Sándoré (más nem volt.)

122. „ Kegyes és szivemelő. Székely Sándoré (nem vala más jobb.)

124. „ A Pünköstnek jeles napján. régiből.

125. „ Keresztényeknek Serege. Régiből.

126. „ Dicsérünk téged Ur Jézus. Régiből. Szerzője Betze Losontzi István. Magyar országi illuminatus 1745.

127. „ Szent vagy Isten szent vagy. Székely Sándoré. a' melodiája is.

130. „ Szeret imád magasztal. Székely Sándor, a melodia Catholikusoktól van.

133. lap. Gondviselő szent Istenünk. Id. Gyergyai László, nagy bajjal igazittatott.
136. „ Békességnek fejedelme. Régiből igazitva. Betze Losontzié 1745.
137. „ Menjetek el békességgel. Régiből igazitám a' mint lehete, rimre.
140. „ Háladásban vigságban. Székely Sándoré 1827-ből.
142. „ Nagy Isten, kit bé nem fognak. Debretzeni Énekes Könyvből igazitva.
144. „ Az Istent imádjuk. Székely Sándoré (más szebb nem volt.)
147. „ Erős várunk nekünk az Isten. Dávid Ferencz forditása, a' 3-dik verset kihagytam.
149. „ Az öldöklő fegyver s pusztitó inség. Székely Sándoré 1827-ből.
151. „ Igazlátó szent Ur Isten. Régiből igazitám.
152. „ Keseredett szivvel. Régiből igazitva.
155. „ Gyakran csapdos a' szent Isten. Régiből igazitva s röviditve.
156. „ Sulyos csapás szállott Ur Isten reánk. Káli Nagy Eleké. Gub. Cancellistáé.
158. „ Jöjjetek keresztények. Máté Jánosé.
159. „ Uj életre serkent. Sárdi Sámuelé igazitva.
161. „ Te vagy Isten a' szeretet. Székely Sándoré.
163. „ Szálljon áldás rád az Égből. Székely Sándoré, a Gubernium még 1836-ban kinyomtatta volt — megvan a Reformatusoknak is.
165. „ Téged Isten dicsérünk. Máté Jánosé.
166. „ Országol az Isten felettünk. Székely Sándoré.
167. „ Határt rendelt az Ur Isten. Székely Sándoré, Ferentz Császár halálakor készittette 1835.
170. „ Tekints reánk Ur Isten! Régiből igazitva.
172. „ Atya Istent szivből hisszük. Tán Dávid Ferenczé. igazitva.
173. „ Szent Istenem tekints reám. Glatz könyörgései közzül igazitva felvettem.
174. „ Hiszek és Vallok egy Istent. Igazitva. Kmita Andrásé 1705-ből.*)
176. „ Jó Ur Isten tekints hozzánk. a mi Ecclesiastica Historiánk szerint, II. János Királyé. Ritkaságért tétetett be.**)
178. „ Istenem a te nevedben. Régiből igazittatott.
180. „ Légyen béke áldott Isten. Székely Sándoré (a kóta elkésvén ide tétetett, Mátéfi Ferencztől van.)
181. „ Dicsőség Istennek. Székely Sándoré.
182. „ A Királyi Székben. Régiből vétetett.

Ényi Dicséret elégnek itéltetett az lévén a' czél, hogy kevesebb

---

*) Kmita András még 1688. ápr.-ben meghalt; ez ének tehát a fiától Kmita Jánostól való lehet.

**) Kálmán Farkas, ref. lelkész azt mutatta ki Prot. E. és Isk. Lapban, hogy ez ének eredetileg a Lutheré. B. G.

melodia légyen, mint a' régiben. 's az Énekek ok nélkül ne áljanak, hanem énekeltessenek rendre, mind.

A 'Soltárokról.

Az vala régtől fogva Közönségünk szándéka, hogy a felesleges 'Soltárok elhagyatván csak a' jobbak énekeltessenek, kezet fogánk azért az Ev. Reformatusokkal, kikis megujjitandó Énekes Könyvök alaprajzát 1834-ben kibocsátván, müis a szerént intéztük a 'Soltárok kiadását — de ők elkésvén Énekes Könyvök' kiadásával én Cástrálám a' 'Soltárokat, S ők is a'szerént nyomtaták a' magokét. Nekünk mindazáltal vagy kettővel több van, mint nékik. — A' Kotákot is együtt küldöttük volt fel. — Ők ugy akartak elébb, hogy az ő Énekes Könyvök is a' mijénkel együtt légyen Sajtó alatt: de elkéstenek. — A miénk pedig megjelenék 1837-ben és Nov. 5-dikén éneklénk legelébb belőlle Kolo'svárt, az övék 1838-ban Áprilisben.

Correctornak rendelte volt a' Cons. mellém Káli Nagy Eleket, vala is elég bajunk a' rossz betüszedés miatt, naponként 4-szeris kelle mennem a' Typographiába 's mégis nem lehete kikerülni minden hibát kivált az első ivekben.

Mikó Lőrintz Proc. nékem jó Segédem vala szintén fél énekes Könyv letisztálásában, nyomtatás alá. — Mások nem sokat segitének irással.

Sokan kivánának tőkélletesebb gyüjteményt; de kevesen adának munkákat, 's még kevesebben segitének egyebekbenis. A' jövő kor igazittsa ezt a' második kiadáskor, alkalmazza a' nevekedő Literáturához; vagy adja Isten, hogy ennél sokkal tökélletesbet készithessen, 's virágozz k szent vallásunk mindaddig, mig Magyar és Székely nép létez Erdélyben.

En Juliusban 1837. Szabédon lévén, addig Barra nyomtatni kezdé prózaszerüleg, hazajövén jelentém a Consistoriumnak ezt, 's az legottan meghatározá, hogy vers-sorokban nyomtassa, melyet ő tenni elébb vonakodott, azután rá állott.

Irtam ezt a' maradék értesitéseül. Kolo'svárt. Jul. 19-én. 1838.

Székely Sándor mk.
R. Professor, és helyettes
Gen. Notarius

CXIV.

THOLDALAGI JÁNOS LEVELE RADECZKY BÁLINT PÜSPÖKHEZ 1621. MÁJ. 18.

Kgdnek mint jóakaromnak holtomiglan való zolgálatomat ajánlom. Istentől ő szent felségétől kgdnek minden testi és lelki jókat kivánok megadni.

Kgdet jóakaromat nem egyéb dologért kelleték megtalálnom, nyilván vagyon kgdnél hogy az mint kgd predicator uramék változásokat egyik helyből más helybe ordinalta volt, az ide mi hozzánk ordináltatott prédicator el nem jöve, ki miatt micsoda fogyatkozá-

sunk lehetne, annak az értelmét kegyelmedre támasztom, holott kgd érthette ennekelőtte valo boldog időkben mennyi . . . (egy szó kiszakadva) hány falu halgatott? ehez az mi kicsin ecclésiánkhoz, mostan immár az háboruban az predicatoroknak szűk volta miatt telyességgel ettől az elcclésiatol abaliénáltattak, ezt is penigh mint oltalmaztam Isten után attol az kovásztól, kgd mástól megértheti. Hogy penigh aval menti magát az Dnus Johannes Némai hogy suo tempore nem requiraltam méltán bizony uram nem mentheti aval, mivel mikoron értettem volna hogy kgd őtet ez puszta helybe ordinálta, én csak ahoz tartottam magamat, tudván azt hogy ez az kgd elvégzett tanácsa megnem változik: mind azáltal plebanus uram ő kgme böcsületes levelét vévén, azt sem negligaltam, hanem mingyárást levelemmel is bizonyos emberem által ő kgmét requiráltam, melyre micsoda választ tött ő kgme levele által, Bálint uramnak megmutattam, kgdnek ő kgme verbo tenus referallhatja. Mikoron penigh ezt az ő kegme levelét ide az én házamhoz meghozták Csegezről (?) aval ithon nem találtak hanem majd másfél hétte', ha többel nem, érkeztem házamhoz, megolvasván az ő kgme levelét, nem nézvén az időnek alkalmatlanságát sem az vizeknek nagy voltát, hanem mingyárást magam lovas legényemet felültetvén ujolag ő kgmének irtam hogy immár csak az idő és az vizek (az kiket kgtek látott és hallott) engegyenek ő kgme után elküldök, de mikoron ő kgméhez érkezett volna az szolga, hát immár ő kgme Szentmártonba költözött.

Ez alatt Bálint uram is engedelmes akarván az kgd rendelésének lenni maga állapottjára gondot akarván viselni, innét elment oda (nem nézvén az utnak hosszu voltát) a hova ő kgme kgdtől volt ordináltatva, és igy én két szék között az földön maradtam.

De azmint feljebb is irám kgdnek hogy immár én csak egyedül evel az kis puszta helyel maradván meg az régi jó kovászba, ha én is spolialtatom? az predicatoroktól, micsoda nagy incommoditas jöhet ki (holott ebben az puszta helyben micsoda sok különb különbféle religion valo emberek szorultak) azt az kgd bölcs ítéletire ha . . . mert az paraszt embernek az ő elméje nem különb az tekenőbeli viznél. Más az ha ugyan azmint irám kgdnek spoliatus leszek immár Bálint uramtól is, mit reméllhessek nem tudom bizonyára egyebet hanem csak azt, hogy az kgd szent ecclesiájából excommunicaltattam, mit az én itéletem szerént kgdtől nem érdemlek bizony. Kérem ezért kgdet mint böcsületes uramat hogy kgd mint ez helynek állapotját (ki immár telyességgel amaz emberektől talál tatott ecclesiától ennyére környülvétetett hogy csak maradok mint egy magának való fa egy erdőben) jól meggondolja, mert bizony bizony eddig is csak Isten ő szentfelsége tugyja, mint és mely nehezen oltalmaztam én ezt az puszta helyet attól az rosz kovásztól, hogy ezek is mint szinte az több itt környékünkben lévő faluk, ugymint Jenő, Aknah (?) Tötör, Nema és Belen (?) hogy nem inbibaltak, és kgd ne hagyjon pusztán bennünket hanem immár ha tovább nem is akar, csak ez egy esztendőben hagyja köztünk Bálint uramot

mert ő kgméért is (ha melto excusatio) szentgyörgynapjára senki sem szekerét sem egyéb szükségét, az kin ismét más helybe migralhatott volna, nem külte; — Kit ennek utánna is kgdnek szolgálhassak és hálálhassak meg. Tartsa meg Isten kgdet sok évekig boldogul. Datum ex Iklod 18. die maj. Anno 1621.

Kgdnek szeretettel szolgál
Tholdalagi János mk.

Czim: Venerabili ac pio viro Duo Valentino Radecio, Ecclarum unum Deum Patrem et eius Filium Mediatorem Dei et honum per spiritum sanctum sincere profitentium, superintendenti vigilantisso Duo mihi plurimum observando.

Eredetije egész ivre irva az unitár. vallásközönség levéltárában fasc. LVI. nro 13.

Közli: Benczédi Gergely.

LOWE KÁROLY EMLÉKIRATAIBÓL.*)

Az angoloknál és amerikaiknál elterjedt szokás emlékiratokat késziteni. Ezt nemcsak kiváló tudósok, vagy nagy államférfiak teszik, hanem olyanok is, a kik nem visznek nagy szerepet a nyilvános életben. De azért ez utóbbiaknak is feljegyzései érdekesek és hasznosak: és akárhányszor jótékony befolyással s hatással vannak egyesek jellemének idomitására, életpályájuk helyes megválasztására.

Az emlékirat, melyből szemelvényeket akarok közleni, egy amerikai unitárius lelkésznek naplójából van összeállitva. S minthogy az Amerikai Unitárius Társulatnak is titkára volt, s a magyar unitáriusokkal nagyon rokonszenvezett: reánk nézve annál érdekesebb lehet ez emlékirattal megismerkedni. Szerzője 1874-ben elhunyt, s igy neje rendezte sajtó alá, még pedig a mint az előszóban elmondja: „Férje számos barátai s paptársai kérése következtében. Az a hála és kegyelet, — folytatja tovább — melyek temetésekor s azután különböző formában nyilvánultak, tanubizonyságai annak, hogy a néhai átalános szeretetben s közbecsülésben részesült. Ezek ismétetlése szükségtelen E könyvnek czélja feltüntetni egy embernek életét úgy, a milyennek önmaga és a világ előtt látszott. Felmutatni egy ifju ember jelleme fejlődését, s azt az erkölcsi erőt s befolyást, miket embertársaira gyakorolt. Ő bizonyára az utolsó lett volna, ki ugy vélekednék, hogy az ő élettörténete s munkálkodása elbeszélésére a világnak szüksége lenne. De ha tudná azt, hogy szeretett egyházára nézve hasznos volna: ő maga is belenyugodnék e mű kiadásába, azt hisszük.“

Az emlékirat 48 szakaszra oszlik s 596 oldalra terjed. Lowe Károly 1828-ban született Portsmouthban, Newhampshire államban. Apja kereskedő volt; nagyon pontos, szorgalmas és jellemes. Mély vallásos érzelméről tanuskodik az, hogy a régi szokás szerint mindennap kétszer ment a teplomba s reggelenként rendesen olvasott a bibliából családjának. E vallásos érzelem átöröklődött fiába is. Ta-

*) Memoir of Charles Lowe by his wife Martha P. Lowe Boston. 1884.

tanulmányait Exeterben — hová szülői átköltöztek — kezdette meg, s a Harvard egyetemen, Cambridgeben, végezte be.

A rendes naplóiráshoz már 12 éves korában hozzákezdett s figyelme mindenre kiterjedett. Még a vizsgálatok alkalmával kapott feladatokat is feljegyezte. Érdekesen irja le a tanulósereg aggodalmát az érdemjegyek felolvasásakor. Egyik lesütött szemmel, szomoru arczczal, a másik derült, vidám képpel jelent meg az ünnepélyen. Az igazgatók megnyitó s bezáró beszédeiből szintén sokat feljegyez, valamint azoknak hatását az ő kedélyére. Az isteni tiszteleten tartott szónoklatokból is mindig kivonatokat készitett. (Ez követésre méltó példa lehetne a mi tanulóinkra nézve is.) 1846-ban, május 3-iki naplójában ezeket irja: „A mult hét talán a legérdekesebbek közé fog tartozni, milyent még Cambridgeben érni fogok. Everett igazgató tartotta beköszöntő beszédét. Mikor Webster Dániel megjelent, nehány perczig nem lehetett egyebet hallani, mint éljent s hatalmas tapsokat. A beszéd a szónoklat egy remeke volt. A latin és görög nyelvek hasznosságáról beszélvén, a hires államférfi s nagy szónokhoz fordulva, igy szólt: mondja meg uram ön, kinek kevésbé van szüksége ezekre, mint bárki másnak, vajjon nem kimondhatatlan előnynyel jár-e a classicus nyelvek tudása? Ez a lelkesedés ujabb kitörésére adott alkalmat Webster iránt. Ilyen előkelő s válogatott közönséget eddig sohasem láttam. A kivilágitás nagyszerü volt. A hallterem ablakain „üdvöz légy Everett" feliratok. Hát az ifjuság éneke mily lélekemelő volt."

Egy más alkalommal egész elragadtatással irja le, hogy hallotta Webstert beszélni, s mekkora élvezet volt ez neki.

A pályaválasztás adott sok gondot. „Folytonos aggodalomban vagyok, — irja — hogy minő pályát válaszszak. Mérnöki, ügyvédi, vagy papi pályára menjek? Egyik azt tanácsolja, ne legyek mérnök mert ott nem kinálkozik elég tér tehetségem kifejtésére. Az ügyvédség nem nekem való, mert nem egyezik meg természetemmel. Oda más tulajdonságok kellenek, mint az enyém. A papi pálya ellen is sok kifogást hoznak fel; de utóvégre is mindenkinek magának kell elhatároznia, saját hajlamát követve, hogy minő pályát válasszon... A legszebb hirnév, s legdicsőbb pálya, mit képzelni lehet, az hogy az ember legyen igazságos, erényes és igazi keresztény... az ilyen jellem az, mely biztositja a sikert és a mások bámulatát."

Egyik naplójában azt jegyzi meg, hogy sokkal több szellemi munkát bir elvégezni, ha testgyakorlatokat csinál (Ez is intő példa az ifjuságnak). Az élet gondjaival s világi dolgokkal való tulságos

foglalkozást veszélyesnek tartván, igy imádkozik: „Oh, ur Isten, még szivem ifju és fogékony a szép, jó és nemes iránt, oltsd be abba kitörülhetlenül a kötelesség teljesitése iránt való igaz érzést!“

1848. nov. 6—7-éről: „Politikai kérdések vannak napi renden. Taylor, tábornok, elnökjelölt bizonyára nem eszményképe az északi államok szabadelvü választóinak. Taylor a rabszolgatartás mellett van, mert abban a hitben neveltetett fel, hogy a rabszolgatartás tisztességes intézmény. Ma van a választás napja . . . mily kellemes nézni, hogy mily teljes nyugodtsággal beszélgetnek az emberek a szavazatok állásáról, a választás kimeneteléről s a pártok elveiről... Ugy látszik, a mennyire felfoghatom, hogy mindenki tiszteli szomszédja véleményét, bárminő légyen is az.“ (Ezt kellene mindenkinek követni.)

1848. nov. 19-ről. „Husz éves vagyok! De vajjon hány éves a jóban? Mennyi idő ez a tökéletesedésre! A legjobb szülőkkel vagyok megáldva, semmiben sem éreztem szükséget, de vajjon felhasználtam-é a magam kiképzésére e legalkalmasabb éveket.“

Ezután szemrehányásokat teszen magának, hogy beleesett a régi iskolai hibába, mivel tanulmányai közben egy látogatója iránt nem volt elég udvarias, neheztelvén, hogy őtet félbeszakitotta. Ezt hibául rójja fel magának; mert arra kell törekednie, hogy mindenki iránt udvarias, szives és előzékeny legyen.

1848. nov. 24-ről. „Ma Channing műveit olvastam. Én nem tudok ugy lelkesülni, mint a minő melegség az ő műveiből kisugárzik. Ez a közöny nagy hiba nálam. Egyes dolgok nem inditnak meg engem eléggé. Rokonszenvem nem elég tevékeny. Én a rabszolgaságról tudnék irni és beszélni a nélkül, hogy rokonszenvet éreznék az elnyomottak iránt. Channing azt a fájdalmas érzést is kimutatja, mi őtet a tárgyról irni késztette. Nekem szükségem van érzékeim élénkitésére“ . . .

1848. decz. 11-éről. „Mily hálásnak kellene lennem, hogy drága szülőim még életben vannak. Ma 25 éve, hogy egybekeltek . . . Isten után ők azok, kiknek legtöbb hálával tartozom . . . Mindazt a boldogságot, mely körülveszen, mindazt az örömet, mit élvezek: az ők szivességének s gyöngéd gondozásoknak köszönhetem.“

Lowe Károly a papi pályát választotta s a theologiai tanfolyamot a harvard egyetemmel kapcsolatban levő unitárius papnevelő intézetben végezte el. Pályáját igazi hajlamból választotta s naplójából az látszik, hogy minden alkalmat megragadott arra, hogy magát valódi pappá képezze.

Az 1849. májusi naplójában ezeket irja: „Ma reggel dr. Putnam s este dr. Walkers lelkészeket hallgattam meg. Minő szónokok! A két beszéd között nagy volt az ellentét. Az egyik tele szép és mély gondolatokkal: a másik egyszerü, de az előadás által nagyon hatásos. Elhatároztam magamban, hogy vasárnapokon a legjelesebb egyházi szónokok hallgatása által mivelem izlésemet.“

Dr. Abbot temetésekor, ki 87 éves korában halt meg, igy ir: „Az olyan emberek halála, kiknek élete az emkeri társadalomra nagyon hasznos volt, sokkal inkább lelkesit engem nemes törekvésre, mint bármi egyéb. Vajha az önmegelégedés, vagy kényelemszeretet el ne vonnának a munkás és hasznos életü emberek példája követésétől, hogy én is tehetségem szerint javára lehetnék embertársaimnak“. Anyja iránti gyöngéd érzelmének jelét ugyanez időből kelt eme levele tanusitja: „Kedves Anyám! Az egyedüli aggodalmam csak az, melyet folytonos betegeskedése okoz nekem. Minél többször gondolok rosszullétére, annál inkább érzem, hogy mily sokkal tartozom édes anyámnak. Hiszen mindaz a jó szokás, nemes gondolat s határozott elvek, melyekkel birok, az édes anyám gondos nevelésének az eredményei. Anyai kötelességének hű teljesitéseért az öntudaton kivül, bizonyára meg lesz a jutalom az égben is. Egészsége helyreállásáért mindennap imádkozik szerető fia.“ (E sorok igazolják, hogy nem mind olyanak az anyák Amerikában, mint a minőknek Európában gondolni szokták.)

Az 1850-ik évben a rabszolga-kereskedés kérdése nagyban foglalkoztatta az elméket. Az ő naplója is tele van vele. Az emberiség átkának tartja a rabszolgaságot, s már mint papnövendék, annak eltörlése mellett lelkesül. 1850. nov 6-ról érdekes dr. Walkerrel való társalgása a természet-vallásról. „Dr. Walker ugy hiszi, hogy Norton és mások, a kik a kijelentést a természet-vallás fölébe helyezik, inkább tévednek, mint Parker Tivadar. Ő azt hiszi, hogy az emberek a kijelentés előtt reájöhettek s reá is jöttek az Isten ismeretére s a halhatatlanság eszméjére; hogy a józan észből meritett érvek az elsők, és hogy a gondolkodó emberek a jövő életben s Istenben való hitüket inkább alapitják a józan észre s a természetre, mint a bibliára.“

A theologiai tanfolyam bevégzése után a jeles készültségü ifjut egyszerre két ekklézsiába hivták meg lelkésznek. New-Bedfordba ment. Papi teendőit a legnagyobb buzgósággal s lelkesedéssel végezte, — nemcsak a szellemi, hanem a gyakorlati részét is. A betegek, elhagyottak látogatásáról vezetett jegyzékei meginditók... A

vasárnapi iskolákban tartott oktatásai a legtanulságosabbak. Egy alkalommal ily szellemben beszél: „Ti szülők bizonyára ismeretet és sikert óhajtotok leginkább gyermekeiteknek az életben. Jól van. Neveljétek értelmüket, hogy siker koronázza munkásságukat. De ne mulasszátok el vallásos érzelmeket csepegtetni szivökbe, mert e nélkül nem lesznek boldogok. A vallás iránti közöny megbosszulja magát."

Lelkészi hivatalát nem sokáig folytatta. Már 1853-ban betegsége miatt búcsut vett hallgatóitól. Egészsége helyreállitása miatt utazásra indult Európába s keletre. Két év alatt beutazta Európa nagyobb részét: Syriát, a Szentföldet s Egyptomot. E nagyszerü utazásáról részletes naplót vezet s igen érdekesen irja le a látottakat s tapasztalatait. Párisban egy templomban tett látogatásáról ezt irja: „Mig ott álltam, egy nő térdepelt a Krisztus keresztje előtt s áhitatossága alatt könnyei peregtek le arczáján . . . Ki nem ismeri el, hogy az ő imádsága őszinte volt, habár nem kedveli is a papok ceremoniáit?"

Názárethben, a mohammedán hitről Achmeddel a következő beszélgetése volt: „Mi hiszünk Mózesben és Krisztusban — mondja Achmed — a különbség közöttünk és a keresztények közt ez: mi nem hiszszük, hogy e g y n é l több Isten lenne, és hogy Isten valaha nős lett volna; mi azt nem hisszük, hogy Krisztus Istennek a fia, hanem azt, hogy az Istennek l e l k e. Mi mindnyájan a Koránban hiszünk, s hogy Mohammed Istennek a prófétája."

Damaskus városát igy irja le: „Az ember nem annyira amaz emlékekért látogatja meg, melyek Pál apostol és a keresztény vallással összeköttetésben vannak, mert sok más — könnyebben elérhető — hely van e tekintetben, melyek épen olyan érdekkel birnak. Azért megyünk Damaskusba, mert ez egyike a legkülönösebb városoknak a világon. Ez a legrégibb város, mely érdekességét, fontosságát napjainkig megszakadás nélkül fentartotta. Heteket el lehet tölteni a bazárban, a nélkül, hogy a látványos ujdonságok szemlélésében kifáradnánk. Mohammed azért nem akarta Damaskust meglátogatni, mivel szerénte csak egy paradicsom van, s azt az ember az égben találhatja fel. Az arab földrajzban Damaskust a p a r a d i c s o m i p á v a t o l l a z a t á n a k, a s z é p s é g n y a k l á n c z á n l e v ő g y ö n g y n e k nevezik."

Keleti utazásából visszatérve, Németországban huzamos ideig marad s theologiai tudományokkal foglalkozik. Különösen Halléban tartózkodik több ideig, hol az orthodox Tholuck tanárral való érint-

kezése érdekes. Az 1854. deczember 4-ről keltezett naplójában ezeket irja: „Ma W. asszonysághoz voltunk estvére meghiva. Néhány jelen volt lutheránus nagy gyülöletet mutatott a másvallás felekezetüek iránt. M. ur kérdezvén tőlem, miféle vallásu vagyok, azt feleltem: Unitárius, mire láthatólag felboszankodva igy szólt: Ugy hallottam, ön Jerusalemben volt? „Igen". felelém. „De hát mit érdekli önt Jerusalem? Miután nem hiszen semmiben, nincs semmi köze Jerusalemhez." E sértő és boszantó szavakra nem válaszoltam, hanem kipirult arczczal elfordultam tőle. Mikor e jelenet történt, az egész társaság még nem volt együtt, de azért meglehetősen elrontotta estémet. Nekem ugy tetszik, hogy sokaknál a vallás csak a másképpen gondolkozók gyülöletében áll."

Deczember 15. „Tholuck tanárral a temetőbe mentünk, hol Gesenius sirját megmutatva, igy szólott: Ő nem hitt a feltámadásban. Mikor két fia egy hét alatt kolerában meghalt, egyik barátja hozzá ment, hogy vigasztalja. Gesenius phoeniciai feladatok megfejtésével volt elfoglalva. Ez a legjobb módja — mondá — a bánat és gond elüzésének; mert az elme egészen elmélyedve a megoldás nehézségeibe, minden egyebet elfelejt."

Ulrici tanárral való beszélgetése alkalmával Ulrici azt jegyezte meg, hogy Amerikában a hittan tanárai rendesen prédikálnak is. Ő ezt nem tartja helyesnek, mivel egész éltüket tanulmányozásra kellene szentelniök. E kérdés egy kis vitát idézett elő a felett, vajjon a két rendszer közül melyik vezet inkább a hitformákhoz való ragaszkodásra és felekezeti czivódásra?...

Deczember 17-éről. „Ma Moll tanár prédikálását hallgattam meg. Alapige: „Ime az ajtónál állok és kopogtatok." A templomban a berendezésnél minden az általános rabszolgai kasztrendszerre mutat. Bizonyos székek, csak bizonyos emberek számára vannak fentartva. És az megbocsáthatatlan bün lenne, ha más valaki azokba beléülne. Az udvariasság, melyre a németek annyira büszkék: külsőleg, jelek által is kifejezést nyer. A székeknek egy negyedrésze sem volt tele s nekem s társaimnak még is állanunk kellett, s kivülünk még sok más fennállót nem kináltak meg üléssel"...

Deczember 21-ről. „Tholuck ma megkérte N. urat, hogy vasárnap sétáljanak egyet s hivja el a „Dear Mr. Lowe"-t is (kedves Lowe urat), kiről azt tapasztalta, hogy a reá gyakorolt első kellemes benyomás nem kevesebbedett a további ismeretséggel. E megjegyzést nagyon kellemes volt hallani, s valójában igen szives is volt hozzám. Sétánk közben kérdeztem Tholucktól, minő véleménye van

az itélet napjáról? Ő úgy hiszi, — mondá — hogy a lélek a testből elköltözése után a fejlődés állapotjában öntudatos élettel önmagában, valahol fennmarad, még pedig nem magában, hanem mások társaságában, mindaddig, mig az itélet békövetkezik s a lélek egy más testi formát fog felvenni ... Épen most ir — folytatá — egy commentárt Pál apostolnak rómabeliekhez irt leveléről, melyben polemizál a Sociniánusokkal. E munkám irása közben sokszor jutottak Önök, amerikai ifjak (még egy volt Lowe-val) eszembe. Tholuck meglepetését fejezte ki azon, hogy az unitárirsok nem mindnyájan csupa hideg rátionálisták."

Hosszas útazásából 1855. junius 18-án újból szerettei közé érkezett meg. Salem városában papnak választották. Gazdag tapasztalata, sok tanulmánya segitségével, nagyszerü beszédeket s felolvasásokat tartott. 1857. év végén megnősült, mely házasságukból két leányok született. A polgárháborúban buzgón müködik, mint lelkész, s mint az egészségügyi bizottság tagja. Lelkesitő beszédeket tart a katonákhoz. 1865-ben, az Amerikai Unitárius Társulat titkárává választják, melynél rendkivüli tevékenységet fejt ki, különösen a missió terén. Az 1868-ban tartott háromszázados jubileumunk alkalmával a Társulat végrehajtó bizottsága nevében ő küldötte a testvéries üdvözlő-iratot (magyarul), melyben dr. Channing művei leforditására segélyt ajánlanak. 1871-ben betegeskedése miatt kénytelen volt a titkárságról lemondani. 1872-ben újból útazásra indul nejével; részt vett Londonban a Brit és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyülésén, mely alkalommal nekem is szerencsém volt vele megismerkedni. Európai útjából visszatérve, 1873-ban az Amerikai Unitárius Társulat igazgató tanácsába beválasztották, hol ismét érvényesithette tehetségét szeretett vallása érdekében. 1874-ben meginditotta az „Unitarian Review and Religious Magazine" czimű tudományos folyóiratot. Sok küzdelembe került, mig kedvencz tervét megvalósithatta. De maga körül csoportositván a legjelesebb irókat, az első füzet mártius havában megjelent. Sok vitára adott alkalmat az Unitárius név, t. i. sokan abban a véleményben voltak, hogy a szemle nagyobb elterjedése végett az Unitárius név helyett mást kellene használni. Lowe ezt a következőleg védelmezi: „Az Unitárius Szemle czim elfogadásával többeknek a tanácsával, melyet pedig mi nagyon becsülünk, ellenkezésbe jöttünk. Épen ezért felhiva érezzük magunkat indokaink előadására. Az első indok az, hogy az Unitárius név megfelel a mi czéljainknak, s annak az iránynak, melyet a szemle képviselni fog. Törekvésünk az, hogy e folyó-

irat az unitáriusok szellemi és erkölcsi életének hű kifejezője legyen. Az első kifogás az Unitárius név ellen az, hogy meg fogja akadályozni saját felekezetünkön kivül a szemlének szélesebb körben való elterjedését. De a mi kiváló unitárius iróink a más felekezetek népszerű lapjainak munkatársai, s azokban terjeszthetik szabadelvű nézeteinket; úgyszintén az „Old and New“ czimű folyóiratunkban is. Már eleget beszéltünk a más felekezetü egyházak szabadabb elvűvé tételén: egyesitsük és szervezzük ezentúl a miénket. Sokan azt mondják, hogy az unitárius név iránt előitélet van. Igyekezzünk ezt az előitéletet erényes életünk, hasznos munkásságunk s fenkölt gondolkozásunk által eloszlatni.

A mi azt a vádat illeti, hogy ez a szó Unitárius nem fejezi ki eléggé a mi felekezeti álláspontunkat, azt kérdjük, van-e olyan név, mely teljesen kifejezné azt a dolgot, a mi helyett áll? Hát a protestantismus szó megfelel-é annak a mozgalomnak, mit jelezni akar? Az unitárius szó a keresztény hitnek egy oly tiszta rendszeréhez füződik, melynek rendezett tevékenysége és elismert helye van a kereszténység vallás rendszerében. Még ha akarnók se tudnók az unitárius nevet a vallásos haladás történelméből kitörölni.

Némely barátaink azt kivánják, hogy az unitárius szó elébe tegyük oda a Keresztény szót; de ez nem szükség, mert unitárius annyit jelent, mint unitárius keresztény, épen mint baptista: baptista keresztény vagy orthodox: orthodox keresztény.

Mi hajlandók lennénk az unitárius nevet elhagyni, ha az kivánatos lenne akár az igazság keresése, akár a keresztény világnak szorosabb egyesülése végett; de azonban, a mig a mi felekezetünknek, mint a keresztény testület egyik tagjának határozott munkakörével a szolgálatára szükség van: örömmel tartjuk meg azt a nevet, melyhez annyi magasztos és szép emlék füződik.“

A tevékeny és egyháza felvirágzásáért buzgolkodó férfi nem sokáig gyönyörködhetett kedvelt folyóiratában: mert még ugyanazon évben, mikor meginditotta, junius 20-án Sommerville-ben, tüdővészben elhunyt 46 éves korában, úgyszólva élete s tevékeny működése delén. Az utolsó perczben szeretett nejének azt mondta: Tedd ez othont vidámmá! Arczképem, ha nézed azt fogja mondani: én jól és boldog vagyok!... Nem félek: ha istenben bizunk nincs mitől félni... Atyám a te kezeidbe ajánlom lelkemet! Végre esdeklőleg körültekintve, ezt mondta: „Nem tudok lélegzelni“, s ezek voltak utolsó szavai. Igaza volt a haldoklónak, hogy a kis család ugyanaz marad; mert

1883-ban tanúja voltam a kegyeletes visszaemlékezésnek, a rajongó szeretetnek, melylyel szerettei emlegették s arczképe előtt megállottak. Neje, ki jeles irónő, állandó munkatársa a férje által kezdeményezett „Unitárius Szemlé"-nek s az ő szellemében működik az unitárius vallás érdekében. Emlékirata kiadása által pedig maradandó emléket állitott a társadalom egy derék munkásának.

Kovács János.

IMA

ÖZV. GYERGYAI FERENCZNÉ, SZÜL. BARTHA ZSUZSÁNNA FELETT.*)

Isten! örök Felség! kinek hatalmadon állanak a világok, kezedben a mi létünk, életünk, ki leheleteddel világokat éltetsz, s kinek enyésztő hatalma világunkat rombolja szét: megindulva, fájó, bánatos érzésektől megszállva, és meghatva, megihletődve állunk előtted e koporsónál, mely egy 82 éveket élt, az emberi élet legmagasabb határáig jutott szolgáló leányod idvezült lelkének porhüvelyét zárja magában. Megindulva, bánatos érzésektől megszállva, mert vesztettünk és mert oly nagy a mi veszteségünk: meghatva, megihletődve, mert a kire a halál angyala szelid lebbenéssel gyászfátyolát vonta, annak élete bölcseséged, végetlen szereteted csodás fényirása.

A bájoló tavasz egész pompájában jelent meg, fénylőn, üdén, virulón, mint egy színdús virág, melyet arczon csókolt a szépség: s vonásokkal, melyekből kibeszélt, mi ott bennlakozott, jóság, szivnemesség. Szép volt a tavasz. És a nyár? . . . Hogyha gazdagon áldottad meg őt testi és lelki szépséggel, gazdag az élet is, a mely következett. Jó férjjel boldogitottad s anyává tetted őt. És ő anya volt. Az évek új meg új örömet hoztak. Megsokasitottad általa az ő nemzetségének számát, nagyra növelted faját. Anyává tetted őt, egy népes, szép családnak anyjává; és ő átérezte és átértette a maga nagyságában a fönséges anyai hivatást. Mint a hogy a nyári nap melegével táplálja és élteti a természetet, úgy táplálta és éltette szeretete melegével szülötteit: éber gonddal nevelte gyermekeit, nevelte a családi élet minden erényeiben, a társadalom minden jó szokásaiban; nevelte érzelemben, gondolkozásban, hitben, szeretetben és reményben, nevelte mindabban a szépben és jóban, a mi csak egy fenkölt lelkü, hivő, nemesen érző, gyermekeit az önfeláldozásig szerető, szivvérével tápláló édes anya kebléből kiáradhat.

És ő láttatta oh Atyánk! az anyai szeretetnek csodáit is. A mikor családi egük felett a legszebben ragyogott a nap és a boldog-

*) Kolozsvárt, 1887. nov. 9.

ság délpontja felé emelkedett, a mikor családi életük olyanná kezdett válni, mint egy kies, zöld-virányos mező: akkor jött váratlanul a pusztitó, romboló vihar, mely a hű élettársat elragadta. És ekkor láttata ő, hogy mit bir meg a gyönge nő s mily csodákat mivelhet az anyai szeretet hatalma. Kettőzött erővel munkál. Lelke a csapás súlya alatt felemelkedik. A háznak feje elveszett, de ott nemtője az okos női sziv. És a mely addig csak szeretett, gondozott s megtartott, most véd, teremt, alkot és igazgat: gyermekeit boldogitja, sorsukat biztos kikötőbe vezérli. Szeretteljes kormánya alatt egy nagy nemzetség támad körülötte, mely őt bálványozza, mely érzi, tudja, hogy a ki e földön leginkább szeret, az az édes jó anya.

De nemcsak az ő gyermekeiért és nemzetségéért buzgott és lángolt ő: ott látták őt áldozni az egyház oltárán, égő hittel imádkozni templomában: ott látták őt, a mint adományaival a szükség enyhitésére mindig megjelent. Az egyház és a társadalom is az ő szivnemessége és jósága szép tetteit hirdeti.

S mindezekért felmagasztaltad őt, körülvetted átalános tisztelettel és szeretettel. Hosszú napokkal betöltötted és élete őszét gyermekeinek szeretetével és számos unokái vidám mosolyával besugároztad, és megaranyoztad közbecsüléssel.

Oh Atyánk! Istenünk a szeretetben, jóságban és okosságban ily gazdag, az anyai szeretet csodás müveiben ily bámulatos, az egyházi és társadalmi téren annyi áldozattal, szép tettekkel ékeskedő, ily hosszura terjedt és mindig a te utaidban találtatott élet mi ez, ha nem a te isteni kezed fényirása?

Meghatva, megilletődve állunk e ravatalnál.

És megindulva, mert a kinek szép alakját ezüst fürtökkel és nemes vonásokkal látni oly hosszú időn keresztül a mi gyönyörüségünk vala, elvétetett a mi szemeink elől: a hová a népes, nagy család ünnepnapon érzelmeit nyilvánitani, tiszteséget tenni felseregelt, a ház néma, üres, ő nincs többé: nincs többé, a kihez repülni, ha öröm éri őket, s a kinek kebelén gyermekeinek, ha szenvedés, fájdalom találja, könyeiket kisirni és azt a vigasztalást keresni, melyet az ő végtelenül szerető szive nyujtott: nincs többé a mindeniket boldogitó, áldott édes, jó anya és jó nagyanya. És oh Atyánk, Istenünk! e veszteség oly fájdalmas. Bár tudjuk, hogy a mi esztendeinknek száma 70—80 esztendő, de avagy feltartóztathatnók-e a könnyek árját, midőn ráborult a szemfedő: avagy ne siratnók e őt, a nemzetség a patriarka-nőt; Sion leányai ne öltenének gyászt, elszállni látva a vallásosság s kegyesség példányát?!

. . . Oh, minden vigasztalásnak forrása, jóságos Isten! jövel és mutass a dicsőség honára; jövel és értesd meg, hogy el kellett jönni a szomorú órának is, hogy a nemes lélek megdicsőíttessék, hogy felmagasztaltassék országodban, hogy elvegye az idvesség jutalmát, az ékes koronát, mely számára eltétetett. Jövel és láttasd, hogyha elvesztették is őt testben, de ott áll fényes világosságban alakja, mintha „egy asszony öltözött volna a napba.“ S mindezeknek láttatása által a bánatos arczokon vond át a megnyugvás derüjét, a kibékülés szivárványát. És a midőn a veszteséget szenvedetteket igy fölemeled, könnyeiket a megdicsőíttetés és a hátrahagyott fénylő emlék sugaraival fölszáritod, arra kérünk egyszersmind, öleld körül őket a te végetlen szereteteddel, a te megtartó kegyelmeddel. Te láttad, oh Uram! a gyöngéd gondot, melylyel a gyermeki szeretet az utolsó pillanatig mellette ott állott, a szenvedés éjszakáin mellette virasztott, és láttad a mint gyöngéden befödte, drága holtja testét fehér gyolcs kendőbe; láttad, hogy ők méltóknak mutaták magukat angyali jó anyjukhoz. Oh, sokasitsd meg hát az ő éveiknek is számát és éltesd bennük az elköltözöttnek drága emlékét, hogy nemzetségük mindig oly erényeknek legyen hordozója, milyenekkel ő tündökölt.

Minket pedig tanits meg e koporsónál, hogy a ki tégedet szeret, ismeri a te szent nevedet, azt megáldod hosszú élettel és felmagasztalod, hogy növekedjünk mi is szeretetben, jóságban, erényben, s egykor elvehessük tenálad az örök jutalmat! Ámen.

Péterfi Dénes.

KÜLFÖLDI LEVELEZÉS.

I.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1887. nov.

(Francziai nagy irók: Madame de Sévigné. Boissier Gastontól: Montesquieu, Sorel Alberttől. — Klerikalis oktatás Párisban az elemi iskoláknak államivá tétele óta.)

Szerkesztő Úr!

Minthogy multkori levelemben megkezdettem a Hachette-czég vállalatának: a franczia nagy iróknak ismertetését, bemutatva az első kötetet, melyet Simon Gyula Cousin Victorról irt, most folytatom s szólok a két következő kötetről. A mint a kötetek egymásután jőnek, az ember annál inkább becsüli e vállalatot. Azokban rövid és mégis teljes tanulmányok vannak közölve, melyek semmi kivánni valót sem hagynak fenn. Azok elégségesek arra, hogy ismertté tegyék a mi nagy iróinkat azokkal, a kik nem ismerték, s elég kitünők, hogy gyönyört szerezzenek azoknak is, a kik tanulmányozták, de emléküket időről-időre felújitni szeretik. Azt lehet mondani, hogy nincs bennük semmi fölösleges s minden ott van a mi lényeges. Ezzel pedig sok van mondva. A második kötet a jeles tollú iró, Boissier Gaston akademiai tag műve. Sévigné asszonyt választotta tárgyul, kiről pedig úgy látszott, hogy mindent elmondottak. Mind a mellett Boissier műve nagyon vonzó. Ő védekezik az ellen, mintha azt igényelné, hogy újat mond, de őt olvasva az embernek mégis úgy tetszik, mintha először olvasná e dolgokat. Igen, az ember tudhatja mindazt, a mit ő elmond, de oly modorban eléadva még nem látta. S mégis mily szerénységgel beszél Boissier az ő müvéről: „Nem keresem az újdonságot, én csak egyszerüen azokat a benyomásokat akarom leirni, melyeket bennem Sévigné asszony iratai hátrahagytak, nem tekintve, hogy vajjon nem ismétlem-e azt, a mit mások már előttem elmondottak: ez az a módszer, melyet munkámban követni fogok.“ Mindez igaz, de mily újdonságot kölcsönöz mégis a tárgynak az a lendületesség, az a lelkesedés, melylyel azt szerző eléadja!

Boissier műve három részre van osztva: a nő, az iró és munkái. Az első Sévigné asszonyt azokban a viszonyokban tünteti fel, melyekben legközelebbi barátaihoz állott és a társadalmi körben, a melyben élt. Megismertet az erkölcsi és értelmi környezettel, hol hősnője lángesze kifejlődött. Mert tényleg a környezet az, mi nagy mértékben megmagyarázza azoknak a személyiségét, kik a sokaságon felülemelkedve nevet hagynak hátra. S éppen ez a kissé szigorú elvű környezet, melyben Sévigné asszony élt, magyarázza meg mindenek előtt azt, hogy benne nem volt semmi pruderie, a mit némelyek neki szemére vetettek. Nem, e tekintetben még ellenségei sem fejezték ki a legkisebb gyanút sem. Különben neki nem is volt sok ellensége, de őszinte és igaz barátjai mindenütt nagy számmal voltak. „A barátságnak annyi jeleivel találkozom, — mondotta ő — hogy csaknem megszégyenitve érzem magamat. Nem tudom, hogy mi az, a mit bennem annyira becsülnek.“ Boissier joggal teszi hozzá: „Őt szerették, mert ő is szeretett másokat; s bármit mondjanak az emberek, mégis ez a legbiztosabb eszköz a szivek megnyerésére: neki csak viszonozták azt, mivel ő ajándékozott meg másokat.“ Bizonyára nagyon érdekes lenne Boissier-t ama főbb személyiségek leirásában követni, kik az ő mindennapi életébe bévegyültek, kiket hozzá barátság csatolt; de ez igen nagy tért venne igénybe.

Sévigné asszony leveleinek nevezetessége már régóta meg van állapitva. Azok egyetlenek a maguk nemükben. S az embernek azt kell hogy kérdezze magától, hogy miért kellett a szép marquisnőnek magáról azt mondani: „hogy az ő tolla szalad s hogy ő a gyeplőt elengedi.“ Boissier e tekintetben mérsékelt véleményt nyilvánit. Ő ugyanis abban a nézetben van, hogy különbséget kell tenni az ő levelei közt, mert nem ugyanabban a modorban irta mindenik levelét. S az lehetséges is, hogy ő nem mindig csak azokra való tekintettel irta leveleit, a kikhez intézte, következőleg ő több gondot és utánjárást forditott azokra, mint sokan vélték s maga is engedte gyanittatni a fennebb idézett kifejezés által. Annyi bizonyos, hogy ő ifjuságától fogva tanult irni. Neki két mestere volt, korának két tudóssa: Chapelain és Menage. Hogyha Chapelain értéke vitás is, de Ménage-é el van ismerve. Bárminként legyen, azok megtanitották őt a franczia nyelvre s azonkivül idegen nyelvekre, mint az olaszra és a spanyolra. Aztán annál többet tanult ő maga; rendkivül sokat olvasott, gyakorolta azokat a társaságokat, melyekben kora legkitünőbb szellemei találkoztak együtt. S ez magyarázatul szolgál ahoz, hogy ő oly bájoló szépen irta a franczia nyelvet. Leveleinek legnagyobb részét Grignan asszony-

hoz intézte, az ő leányához, a kiről egyébiránt keveset lehet tudni. Ugy látszik minden tekintetben alatta állott anyjának, nem volt oly kiváló szellem; de lehet, hogyha az ő levelei is fenmaradnak, talán más véleménnyel lennénk iránta, mint igy vagyunk.

Sévigné asszony leveleiből az ő kora társadalmát tanuljuk megismerni. Ő valódi fogalmat nyujt egy kor személyeiről és dolgairól, mely a mienkhez nem hasonlit. Az ő leveleiből látjuk, hogy mily távolság van amaz idő és mi időnk közt, és hogy mekkora haladást tettünk. És ebben kétségtelenül nagy haszon van Megtanulhatjuk például, hogy a Sévigné asszony idejében az anyák gyermekeiket nem ápolták oly gondosan, mint ma teszik. Bizonyos távolságban tartották azokat magoktól. És hogyha ez nem teljes közönyösségből származott is, de nem is forró szeretetnek a jele. Azok a tudósitások, melyeket a szellemes marquisnő az akkori orvosokról s életről ad, nagyon múlattatók; valamint a napi kérdésekről, például a kávé és thea, stb. használatáról valók is igen szellemesek. Még felsorolni is igen sok lenne azokat a tárgyakat, a melyekről értesit: a családi történeteket, a belső cselszövényeket, politikai és katonai ügyeket stb. Az a XVII-ik százév történelme, ha nem is történelmi formában. És e levelekből arra a következtetésre jutunk: hogy bár az akkori nemzedék sokban hasonlit hozzánk, mi mégis valamivel többet érünk, mint ők s főleg az erkölcsi szokások tekintetében; lényeges különbség van a mi korunk és az akkori kor között.

A XVII-ik száz évben — és ez egészen világos Sévigné asszony leveleiből — két kérdésre nézve csaknem mind egyező véleményen voltak az emberek, melyekre nézve korunk szellemei megoszlanak: a politikára és a vallásra nézve. Boissier találóan mondja: „hogy Francziaország akkor szerelmes volt királyába." És ez igaz még a protestánsokról is, a kiket kegyetlenül üldözött. A királyt annyira tisztelték, hogy még azok is, a kik rendeletei miatt szenvedtek, nem háritották rá a felelősséget azért a kegyetlen bánásmódért, melynek áldozatai voltak. Az átalános érzület ugyanaz volt a vallásban, mint a politikában. A mi ellen a komolyabb gondolkozású szellemek szavukat fölemelték, az az atheismus volt, mit bizonyit Nicole, a ki ezt irta: „A világ nagy eretneksége többé nem a calvinismus vagy lutherismus, hanem az atheismus." S mellesleg legyen megjegyezve, igen tanulságos lenne szembeállilani a XVII-ik száz esztendő atheismussa nyilatkozatait a jelenkori atheismusséival. Ki fogna tünni, hogy sokaknak a mi atheistáink közül nincs az a tudományok és okoskodásuk, mint a XVII-ik százév atheistáinak. A mi Sévigné asszonyt

illeti, neki volt vallása, melyet ekklekticusnak lehet mondani. Ő nagy engedményeket tett a protestansoknak a velük való vitáiban: másfelől bámulja a Portroyaliakat; szóval az ő vallásossága nem volt túlhajtott, bigodt. Ez az mi vele kápolnája főoltárára e szavakat iratja: „Soli Deo honor et gloria,“ melyek azt mutatják, hogy a szentek babonás tisztelete őt nem nagyon foglalta el. Meghalt 1696-ban, 70 éves korában, a grignan-i kastélyban leányánál. Veje, ki mellette volt az utolsó perczekben, azt mondja: „hogy bátran nézett szembe a halállal és bámulatos önmegadást tanusitott.“

Vajha e nehány sor, melyeket Boissier kicsiny könyve benyomása alatt irtam, kielégitő fogalmat adott légyen a valódi érdekességről, mely a tudós akademicus munkájában van.

– —

Sorel Albert tanulmánya is Montesquieu-ről igen érdekes, habár ez egészen más természetü mű. Mint minden, a mit Sorel ir, úgy e monographia is komoly modorban és stylben van irva. Szerző egyike a mi legjobb történelem- és politika-iróinknak: biztos itélete van s finom és okos szelleme. Ő nagy mértékben birtokában van a történelemnek, annak a tudománynak, mely a tények és eszmék halmaza közt meg tudja találni az okokat, a hatásoknak gyakran oly mélységes okait, melyek a végetlenhez vezetnek vissza. Aztán még hozzá, tudja, hogyan kell vizsgálni az emberi lelkiismeretet, a melynek szerepét és munkáit tanulmányozza, s rá tud tapintani a cselekedetek rugóira, és bátorsága is van kimondani az igazságot még akkor is, mikor az nem kedvező. Az ő különböző munkái nagyon becsesek. Éppen egy ily jeles iróra volt szükség, hogy Montesquieu-ről teljes tanulmányt adjon. Az bámulatra méltóan sikerült is neki. Mindenek előtt az ember jellemével foglalkozik s azután müvei vizsgálásával. Elmeszüleg elemzi és festi le Montesquieu complex jellemét, kinek stoicismussa sokban hasonlit az ő kortársa Montaigne-éhoz. Az ember tanulmányozása után, következik müveié. Először is „Letters Persanes.“ Montesquieu e munkájában a XV-ik Lajos korabeli embereket, dolgokat és szokásokat rajzolja, a mikor a vallásosság helyébe a vétek nyegleségét látták lépni. Sajnos, hogy Montesquieu néha igen nagy szabadságot enged magának eme kor nagyon is botrányos szokásai leirásában.

Ettől eltekintve kritikája ama kor ferdeségeire, nevetséges szokásaira és vétkeire nézve nagyon igazságos és minthogy az kortársai gondolkozásának megfelelő volt, műve már az első évben 1721-

ben négy kiadást ért, nem is számitva a sok titkos, meg nem engedett utánnyomást.

„Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence des Romains“ czimű munkájában Montesquieu távol maradt feladata megoldásától, mivel nem forditott elég gondot a források megvizsgálására, a melyekből meritett. Igen gyakran képtelen dolgokat igazság gyanánt fogad el. E műre nézve nem tehetem, hogy ne idézzem, mit arról Sorel mond: „E könyvet egy régi templomhoz hasonlithatni, a melynek küszöbe részben össze van romolva, a falak összehasadozva, benseje meg nyitva minden szélfuvásnak; de kerülete márványoszlopai egyenesen emelkednek fel, oszloptetői hibátlanok, födele áll, homlokzata ép, és kellő távolságból szemlélve az épület megőrzi architecturája minden nagyszerű vonalait. A restauratio, melyet az ember a muzeumok modeljei és darabjai szerint megkisértene, aligha meg nem ingatná ez emléket, a nélkül, hogy szépségéhez bármit is adna.“ Ez a legjobb jellemzés, mely valaha Montesquieu eme müvéről iratott.

Sorel hosszasabban foglalkozik az „Esprit des Lois“ czimü művel, mely Montesquieunek a legnevezetesebb és legfontosabb munkája, úgy történelmi, mint bölcselmi tekintetben. Világos, hogy sok dolog elavult, a mi e munkában van, de nagyobb része ma is éppen oly igaz, mint volt a 18-ik százesztendő első felében. A történelmi tudományok oly nagy haladást tettek a mi napjainkban, hogy nem nehéz kimutatni azokat a hibákat, melyeket a „törvény szelleme“ irója elkövetett; de ezek a hibák kikerülhetlenek voltak abban a korban, midőn ő művét irta. S aztán ne feledjük azt se, hogy a mikor Montesquieu élt, az irónak nem volt oly nagy szabadsága, mint ma, s érteni fogjuk azokat a kicsiny mesterséges kifejezéseket, melyeket ő inkább azért használt, hogy meghallgassák, semmint gondolatai kifejezésére. Avagy tényleg lehetett-e XV-ik Lajos uralkodása alatt a vallásról és kormányról szabadon beszélni? Vajjon a királyi censura megengedtette volna-e oly gondolat kifejezését, mely a király és az egyház előjogait érintette volna? De e mű fogyatkozása mellett is számos oly lapot foglal magában, melyek erős gondolkozással és bátorsággal vannak megirva a kor számára s melyek ma is meg állanak. A censura által gördített akadályok ellenére is, joggal mondja Sorel, Montesquieu „letette a gondolkozás és szólásszabadság igazi elveit.“

A türelemről irt fejezetében oly büszke gunyolódással szól az eretnekség elnyomásáról, hogy azt bámulni lehet. Hasonlóan követeli

a protestansokra nézve a nantes-i edictum visszaállitását és teljes alkalmazását. Ehez bizonyára oly bátorság kellett, a milyent nem sokan tanusitottak abban az időben, a mikor a vallási és politikai türelmetlenséghez az erkölcsök szabadossága járult.

Az „Esprit des Lois“ 1748-ban november hóban jelent meg Genfben. Nagy sikert aratott, de biráloja is sok akadt. Sorel erre nézve ezt mondja: hogy „Montesquieu sokkal nagyobb ember volt, minthogy ne legyenek irigyei. Ő sokkal inkább megtámadta az előítéleteket és neki ment bizonyos szokásoknak, sem hogy tiltakozást ne idézett volna elé. S támadta főleg a tiszta ész előitéletét és megzavarta a reformatoroknak a tabula rasáról való szép arbitriumát. A gondolkozók emez iskolája mindig lázadó volt a tapasztalattal szemben. Kárhoztatta a „törvények szellemét“, a nélkül hogy meghallgatta volna, és a történelmi módszert, a nélkül hogy alkalmazni megkisérlette volna.“ Mindenképpen igyekezett az iró gondolatait értelmükből kivetkeztetni, ki aztán a helyes értelmet egy védőiratban — „Défense de l'Esprit des Lois“ — próbálta meg visszaállítani. A támadások nem hogy gyöngítették volna a munka sikerét, hanem inkább kiemelték és Montesquieu teljes mértékben örvendhetett dicsőségének, mert ő Európa bámulata közepett jut öreg korra. S nem végezhetném jobban ismertetésemet, mintha idézem ama sorokat, melyekkel Sorel végzi e tanulmányát: „Montaigne és Pascal, az önmagában megsemmisitett ész és a teljesen ironicus szellem közt a tudományra nézve van egy középhely: a reflexió és common sens: ez a Montesquieu helye. Ő mindenekelőtt tiszteletreméltó társadalmi és politikai ember, a kire nézve semmi emberi nem idegen, a ki megismerni törekszik önmagát, hogy annál jobban megismerhessen másokat s megismertetni törekszik az embereket az ő helyzetükkel, hogy megtanulják azt annál jobban elhordozni. Az ő iratai fenmaradnak, mert történelmiek és mert a természet megfigyelésén alapulnak. Az ő átalános nézetei igazak, ez a lényeges: hogy pedig a részletekben téved, ez csak másodrendüleg jőhet szóba.

Montesquieu szabályoknál is becsesebb dolgot hagyott hátra: egy módszert, mely lehetővé tette az ő gondolatának kifejtését és a viszonyokra alkalmazását, úgy a mint azt ő előre nem is láthatta. Mély és tartós hatást gyakorolt az ő korára s gyakorol még a mienkre is: neve kapcsolatban van amaz üdvösebb reformok legtöbbjével, melyeket egy százév óta véghez vittünk. Ő a mi nemzeti szellemünknek képviselője mindabban, mi a legszabatosabb, legszélesebb körü, legátalánosabb és legbölcsebb.“

„A franczia nagy irók“-nak éppen most kapom a negyedik kötetét, melynek czime „Georges Sand.“ E művet Caro a jeles bölcselő, a Sorbonne kitünő tanára irta, ki ezelőtt nehány hónappal halt el. Kétséget nem szenved, hogy Georges Sand egy oly gondolkozóban, mint Caro méltó ismertetőre talált.

— Mindenki előtt tudva van, hogy Francziaországban a népoktatás 1879. óta egészen világivá van téve, s hogy e törvény alkalmazása, főleg Párisban nagy nehézségeket támasztott. Hogy mégis keresztül vigyék, erőszakhoz folyamodtak. A párisi községtanácsnak a volt a czélja, hogy az egyházi tanitást teljesen kiküszöbölje. De az talán kevésbé ismeretes, hogy a községtanácsnak e szándéka nem sikerült. Nem rég egy munka jelent meg, mely az egyházi klerikalis tanitásról ad számot az utóbbi nehány évről, s mely nem csak a párisi községtanácsot, hanem más francziát is gondolkozóba ejthet. Azt hitte volna az ember, hogy az állam azzal a nagy hatalommal, melylyel rendelkezik, eltünteti a klerikalis iskolákat. De ellenkezőleg történt. 1879-ben 144 iskolát számitottak a klerikusok. Az új törvény következtében annyira alászállott ez iskolák száma, hogy 1880-ban már csak 6 fiú és 12 leányiskolájuk volt a klerikusoknak, melyek még államivá nem tétettek volt. Azóta, hogy a harcz megkezdődött, a klerus minden módot felhasznált veszteségei pótlására. A törvény kihirdetése után két évvel már 166 magán-iskolájuk van, katholikus forrásokból teremtve. És hol találjuk ez iskolák legnagyobb részét? A külvárosrészekben, hol a munkás osztály lakik. És az eléhaladás folytonos. 1886-ban tényleg 246-ra ment iskoláik száma, összesen 70.000 gyermekkel. A róm. katholikusok buzgósága azonban nem szoritkozott csupán elemi iskolák állitására, hanem négy nagy felsőbb népiskolát is állitottak bé, valamint kereskedelmi és ipariskolákat az állam nagy iskolái mintájára. És mindezek a különböző rendü iskolák kizárólag a róm. katholikus hivek áldozatkészségéből tartatnak fenn évenként két és félmillió frankkal. E statistikát olvasva az ember csodálkozik azon a hatalmon, mely a katholikus intézményben van, áldozatkészségükön, szivósságukon, melylyel az újkori intézményekkel szemben harczolnak. De nem kevésbé kell csodálkozni némely politikusok esztelenségén és vakságán, kik nem látják ez intézmény hatalmát, s kik azt gondolják, hogyha a keresztet összetörik, a vallást az iskolából számüzik, már ezzel le fogják győzni a katholicismust. Az üldözés a leggyakrabban eszköz a megerősödésre. E tekintetben a történelem számos tanulsággal szolgál; sajnos, hogy a szenvedély e tanulságokból nem okul.

Az emlitett munka czime, melyből a fennebbi adatokat vettem: „Sept ans de guerre. L'enseignement libre à Paris de 1880 à 1886." Szerzője Rendu Eugen, ki régebb az egyetemnek volt főfelügyelője, de állását, a mint az 1879-iki népiskolai törvény kihirdettetett, azonnal elhagyta s most az egyházi iskoláknak a felügyelője. Teljes bizalmát fejezi ki az iránt, hogy a harcz a katholikusokra jó eredménynyel fog végződni s egyenesen kimondja, hogy minél erőszakosabbnak fogja magát a párisi községtanács mutatni, annál inkább előkésziti a visszahatást, mely az ő vesztére lesz. Tartozkodom azt mondani, hogy Rendunek nincs igaza, mert számos példa áll előttünk, melyek oly következtetést bizonyos mértékben megengednek. De hogy ha az üldözés csinálja a katholikusok ügyeit, miért akarja mégis Rendu, hogy iskoláiknak nagyobb szabadság adassék, hogy azok községi jellegüek legyenek, mint az 1879-iki törvény előtt. Ő azt állitja, hogy ez csak pénzkérdés. Kétlem, hogy ez lenne az igazi ok. Avagy nem a nagy kiváltságért óhajtja, melyet a községi iskolák élveznek a gyermekeknek iskolakötelezettsége által? De akkor látnia kell, hogy ez nem lenne egyéb, mint a lelkiismeret feletti zsarnokoskodásnak máshová helyezése. Akkor a dissidenseknek, a szabad gondolkozóknak vagy másoknak éppen ugy joguk lenne tiltakozni, mint a hogy buzgó katholikusok tiltakoznak a párisi községtanács zsarnoksága ellen, mely őket arra akarná kényszeriteni, hogy gyermekeiket az ő vallástalan iskoláikba küldjék. A szélsőség minden dologban rosz, és az igazi szabadság a kettő között van, a lelkiismeret teljes tiszteléseben.

— Renan müvének (Histoire du peuple d'Izraël) első kötete megjelent. Még nem olvastam, de azt mondják, hogy nagy vitát fog felidézni, főleg az ó-szövetségi iratok szerkesztéséről való felfogásával; ez iratokat ő ugyanis nagyon régieknek tartja, mi teljesen ellenkezik a németországi és hollandi theologusok Wellhausen, Kuenen, stb nézetével. Megteszek mindent arra nézve, hogy e munkát legközelebbi levelemben a lehető legjobban ismertethessem.

CHARRUAUD D.

II.

ANGOLORSZÁGI LEVÉL.

BELFAST, 1887. dec. 1.

(A dévai unitárius leányekklézsia megnyitása alkalmából. Andrae M. műve Servétről. A brit és külf. unitárius társulat és népszerü isteni tiszteletek. Egyházi irodalom. Spurgeon kilépése a baptista Unioból.)

Kevés dolog szerzett nekem nagyobb örömet, mint az a hir, hogy a dévai filia ekklésia megnyittatott. Az solatiuma Dávid Ferencz szellemének, a mi a lelkiismeret és szólásszabadság minden igaz barátjában csak örömet kell hogy keltsen. A mikor olvastam ez ujdonságot, elővettem a szép fekvésü s történelmi nevezetességü vár fényképét s lelkemen az ezelőtt nyolcz évvel ott töltött perczek emlékei vonultak át. Mintegy magam előtt láttam a nagyszerü helyet s képzeletem gyönyörködve szállott annak szebbnél-szebb pontjaira. És hogyha nem lett volna is egyéb, mi emlékező tehetségemre hasson, ott volt a hosszu fenyő pipaszár szobám egyik szögletében elhelyezve, mely kétségtelenül mutatta nekem, hogy én valóban voltam Déván és ott barátokra, rokonlelkekre találtam. Az én kitünő házi gazdám, K. Sándor József ur bizonyára most érezni fogja jutalmát az ő igaz buzgóságának, amaz oltár felállitásában, mely a tiszta vallás hirdetésére van szentelve, ama valláséra, mely eme nagy igazságot prédikálja a világnak: „Egy az Isten!“ Vajha Genf is követné az önök nemes példáját s egy napon unitárius egyházat alapitna a Champel-i halmon, a hol Servét, mint Ilyés, tüzes szekéren emelkedett égbe, visszahagyva az igazság köpenyét, hogy azt bátor követői felvegyék.

Servétről szólva meg kell emlitenem, hogy az ő pályájáról egy uj és igen érdekes tanulmány jelent meg történelmi regény alakjában irva. E könyv Berlinben adatott ki Wiegandt és Grieber által Szerzője: Andrae M. Stettinből. Czime: „Ein martyreum in Genf.“ De az nemcsak utolsó napjait tárgyalja a jeles spanyolnak, hanem az ő dramaticus életének minden főbb mozzanatát, élénk és hű vonásokkal rajzolva azokat a főbb személyiségeket is, kikkel ő érintkezésbe jött. Azt lehet mondani, hogy ez népszerü nyelven való előadása amaz eredményeknek, melyeket a magdeburgi lelkész Tollin Henrik szorgalmas vizsgálodásainak köszönhetünk. Nem mondom, hogy minden részletét aláirom Andrae művének, de nekem ugy tetszik, hogy Andrae könyve teljesen érdemes arra, hogy minden nyelvre leforditassék, melyet az unitáriusok beszélnek.

Ezelőtt nehány héttel Londonban levén, jelen voltam egy isteni tiszteleten, a mi uj templomunkban: „Essex Church“-ben, hol a szolgálatot Carey Walters V. teljesitette. Ez „Mindenszentek“ napján volt. Walters ur ez alkalmat arra használta, hogy megemlékezzék minden idők jó keresztényeiről Neki nagy hajlama van a naptár veresbetüs napjainak megtartására. S a milyen értelemben ő szólott ez ünnepről, nem is lehet kifogásolni. Walters ur, ki most jött e gyülekezetbe, a legjobb kilátások közt kezdette meg munkáját és lelkesedéssel folytatja.

A „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ őszi gyülésén, mely Sheffield-ben tartatott meg, az elnök Rawson Harry kitünő védbeszédet mondott az unitarismus, mint oly vallási álláspont mellett, mely a legfontosabb vallási igazságok határozott vallása és a mely a szabadság és előhaladás igényeit teljesen elismeri. Mi nem állitjuk, — mondotta — hogy csalhatatlanok vagyunk, de azt tudjuk, hogy nekünk is van valami mondani valónk és azt akarjuk, hogy meghallgattassunk. A Sheffieldiek erőstejü népség. A késcsinálás és aczélmunka élesitőleg hat az ő értelmükre. S szeretik a nyilt beszédet és tiszta nézeteket. Az unitáriusoknak e városban nagy, virágzó és értelmes gyülekezetük van. A társulatot a legszivesebben fogadták.

A társulat jelenleg egy tervvel foglalkozik, hogy a nép számára rendes isteni tiszteleteket tartasson a nagyobb városok köztermeiben. A tapasztalat megmutatta, hogy némely helyen az ily isteni tiszteletek sikeresek voltak, a mennyiben azokra nagy közönség gyült, s a mi hitelveink terjesztettek. Most az az óhaj nyilvánul, hogy e munkát folytatni kell és pedig minél nagyobb kiterjedésben a végett, hogy a mi nézeteinket a köznép megismerje. Angliában különösen nagy mező kinálkozik e missiora. Irországban mindenki tartozik valamely egyházhoz. De Angliában a népességnek egy nagy része tényleg nem tagja egy egyháznak sem s főleg azért, mert a régi hitformák elidegenitették a vallástól. Nekünk kötelességünk az ilyeneket megismertetni Jézus valódi evangeliumával, az egyszerü, tiszta kereszténységgel, kötelességünk őket odavezetni, hogy örvendjenek az egyetemes Atya szeretetében.

Dr. Martineaunak az egyházak helyesebb szervezéséről irt levele nagy figyelmet keltett. Ő a mily éles észszel kezeli az értelmi problémákat, éppen annyira otthon van a gyakorlati kérdésekben is. S már maga az a körülmény is, hogy ő a nyolczvanas években jár s egy hosszú élet tapasztalata alapján beszél, nagy sulyt kölcsönöz az ő nyilatkozatainak. Ő ugy látja, hogy a mi egyházaink szervezete

igen tág, minden szorosabb kapcsolatot nélkülöz, és azt óhajtja, hogy a nagyobb egyházközségek egy szövetségbe egyesüljenek, hogy a gyengébbeket támogathassák.

De az ő levelében van egy pont, a melyre nézve sokan nem egyezünk vele; és ez az, hogy ő az unitárius nevet az egyházi egyesülés symbolumául nem akarja elfogadni, attól tartva, hogy az a szabadságot korlátolná. A közelebbi három éves Conferentián tavaszszal részletesen szándékszik nézeteit kifejteni, majd meglátjuk, minő tervet és módot ajánl erőink consolidálására.

Hirlapirodalmunk virágzik, s főleg a régebb alapitott lapok; de a „Christian Reformer" helyébe egy uj negyedéves magazin lépik, feltéve, hogy elég aláiró jelentkezik. A Truthseeker e félig népies lap ez év végével meg fog szünni. Anglia és Irország közt van egy szép kicsi sziget, a Man szigete. Fővárosában, Douglas-ban, a mi paptársunk, Birks havi folyóiratot inditott e találó czimmel: „Pioneer". Három heti lapunk közül legrégibb az Inquirer, mely 1840-ben alapittatott. Ez az év végén más szerkesztő kezébe megy át. Ha jól emlékszem, tiszt. Marshall L. Tamás már 34 év óta szerkeszti e lapot, s most elismeréstől kisérve vonul megérdemelt nyugalomba. Az uj szerkesztő, azt mondják Tarrant G. W. lelkész lesz, a London külvárosi wandsworthi gyülekezet ifju papja.

Londonban létem alatt szerencsém volt találkozni Spears Roberttel, ki éppen most érkezett haza Amerikából friss erőben, jó egészségben, a mire neki szüksége is van, hogy oly erélyesen müködhessék ezután is minden jó vállalatban, mint eddig müködött. Spears ur elbeszélte nekem, hogy ő Baltimoreban prédikált abban a templomban, a hol Channing először vallotta magát nyilvánosan unitáriusnak. Ő volt Emerson sirjánál is s meglátogatta Emerson leányát, kinek társaságát igen kedvesnek találta. Emerson — a mint leánya beszélte Spears urnak — utóbbi éveiben mindig megjelent az unitárius istentiszteleten Concordban, a mikor csak kimehetett s az urvacsoráról meg éppen nem maradt el, ámbár abban részt nem vett.

Irországi egyházainkról most nem sok ujat irhatok. De azt megemlitem, hogy mi jelenleg egy árvaház felállitásában fáradozunk a ho zánk tartozó árvák számára. A szervezet kérdése nem okoz nekünk gondot, mert mi Irországban megtartottuk a presbyteri egyházi kormányrendszert s azt okunk is van megbecsülni. A mi hiveink, összehasonlitva más felekezetekéivel, jól állanak összetartozás tekintetében. Itt közelebbről néhány orthodox egyházban épp a szer-

vezet hiánya miatt nagy botrányok voltak. Isten megőrzött ilyenektől minket és bizunk, hogy ezután is megőriz.

Nagy-Britania egyházi világában a nagy napi esemény Spurgeonnek, a hires egyh. szónoknak a baptista egyházak egyesületétől való elválása. Kilépett az egyesületből azért, mert ő ugy látja, hogy a nonconformista egyházakat heterodoxia hatja át. Nem tartózkodik kimondani, hogy irányuk egyenesen az unitarismus felé tart. A kiket ezzel vádol, tagadják, hogy ugy volna, de Spurgeont nem tudták erről meggyőzni. S igy ő a kilépésre határozta magát. Spurgeon mindig bátor, becsületes, egyenes és nyilt ember volt és az ő kihivása felekezetebeliivel szemben nem maradhat fontos eredmények nélkül. A baptisták unioja nála nélkül szabadabb lesz: és az ő éles támadásai csak siettetni fogják az uj eszmék terjedését és elfogadását. Az angol nonconformisták közt már sokan vannak, a kik a régi hittől észrevétlenül eltávoztak. Spurgeon nekik tükröt tart fel, hogy lássák, hogy mik ők valóban. Mint a régi keresztény-világ, mely „miratus est se esse Arianum“, az ujkori egyházak is meg vannak lepetve a kép által, a mely felé tényleg törekednek. Nem köszönik meg Spurgeonnek a buzgóságát, hogy őket ily tények tudatára ébresztette. De most már szembe kell nézni a helyzettel. Spurgeon a fátylat letépve, azt mondja, hogy orthodoxiájuk csak ürügy. Nekik komolyan fontolóra kell most venni a dolgot és választani a régi és uj között. Az óra ütött. A két vélemény közötti megállás ideje lejárt. A vélemény hallgatag revolutióját most nyilt állásváltoztatásnak kell követni. Az igazság ügye nyerni fog; és a meg nem vesztegetett kereszténység melletti eddig egyedül való tanubizonyságunkat most azok fogják megerősiteni, a kik eddig kevélykedve jártak el mellettünk.

Gordon Sándor.

KISS MIHÁLY, ÁRKOSI UNITÁRIUS ESPERES POLITIKAI FOGSÁGA.

Forradalomkori tényeit mind társalgási, mind piaczi, mind templomi szószékezési téren oly nyiltan vitte, hogy némely halgatói azt mondogatták: „Nincs is miért templomba mennünk, mert a papunk mind csak azt prédikálja: Üssed, vágjad!“

A forradalom lejárt: és az árkosi oláh kántor Kiss Mihályt 15 pontba foglalt forradalmias tényekkel vádolta el háromszéki kir. biztos vargyasi Dániel Imrének; de a kinek Kiss Mihály gyermekkori kedvelt játszótársa lévén, csak egy pontot közölt a buzgó absolutistikus Kovács kapitánnyal, hogy t. i. Kiss M. az árkosi oláhokat halálos rettentésekkel kényszeritette volna unitáriusokká s igy magyarokká lenni. E vádat maguk az áttért oláhok tagadták meg a kikérdező Kovács kapitány előtt, a ki a 3 hétig fogoly Kiss Mihályt szabadon bocsátván, az oláh kántort 30-ig csapatta a hamis vádért. Hát a többi 14 pont hová lett? Dániel Imrénél maradott örökre. K. M. valóban szerencsés volt.

Hanem a második felvonás nem éppen oly könnyü volt Kiss Mihálynak is. Mert telt-mult az idő s a forradalmi menekültek külföldről a magyar forradalmat felújitani nem szünvén, azt itthoni titkos biztosaik által szitogatták. Napoleon Jéromos herczeg ugyanis nagybátyját 3-ik Napoleon császárt rábeszélte, hogy ez küldjön huszezer lőfegyvert s küldött is hajón Bukarestbe a Kuza fejedelem kezére, hogy azt magyar ifjak kézbe kapják. Ez való a Kussuth irataiból is. Háromszéki titkos biztos Váradi Józsefnek kell vala azon fegyverek kézhez vételére székely ifjakot küldeni az oláh határszélre, hogy induljanak azokkal, s táboruk Budapestig csatlakozókkal nevekedve, győzelemképessé gyarapuljon. E végre Váradi, zaláni Vas István és árkosi Ütő Dániel forradalmi volt tisztek által, Kiss Mihályt is titkos társul meghivatta, felhasználta; sőt ennek házához is más több titkos társakat éj idején összehivott tanácskozni.

Azonban Váradinak Háromszéken és Erdővidéken mindenfelé lévén titkos bizottjai, sőt Bibarczfalváról éppen fegyveresekké kiszemelt ifjai; Bibarczfalván Szabó Árronnál és Zoltánban Benkő Rafajnénál tartózkodása feltünt s titkos társai is kitudódtak. Ezek befogattak, s végre ő is. Ő és az emigratio moldovai bizottjához küldözgetett postája Bartalis Ferencz, 1854. tavaszán S.-Szentgyörgyön bitófán kivégeztettek. Másik közlekedési titkos postája is, gymnasiumi tanuló Szász Lukács, velek együtt bitófára itéltetett ugyan és oda ki is vitetett, de 20 évi fogságra megkegyelmeztetett zsenge ifjusága tekintetéből.

A titkos társak 1853. utolsó felében befogatván, Marosvásárhelyre szállittatva, a klastrom szobáiba zárattak. S csak most derült ki ezek vallatásából, hogy Kiss Mihály is Váradinak részvénytársa volt. A miről azonban őt Szász Lukács a fogdából titkos úton csempészett levél által azonnal értesiteni nem késett.

De Kiss M. sem késett ám, bizonyos befogatásáig nehány évi várfogságtól menekülhetésre egy finom ravasz ötlettel előkészülni — a mi is több valamivel a mindennapiságoknál. A Szász Lukács levele vétele után ugyanis mintegy évnegyeddel fogattatván be, tudva, hogy akkor levelei megmotóztatnak, azok közül a gyanusokat, compromittalhatókat mind elrejtve, a többit szabadon hagyta.

De jegyezzük meg, hogy egy levelet különösen bedugva zongorája előlyukán annak alsó testüregébe, nejét arra figyelmeztette, hogy, ha őt befogják küldje azt M.-Vásárhelyre a foglyokkal elbánó hadi-törvényszékhez.

S mi volt azon levél tartalma? Az, hogy 1844-ben Balázs Emmánuel, S.-Szentgyörgyön állomásozó szélőrségi székely gyalog százados azt izeni Kiss Mihálynak, hogy a keze alatti télies századot — félinvalidusokkal együtt — az árkosi unitáriusok templomába vezeti kirchenprádéra s prédikáljon valamit a katonaságról. Kiss Mihály az általa szerkesztett „Szentirás gyöngyei" czimű könyvből kiválasztva a 2. Tim. 2: 3. verset alapigéül, erre épitett szónoklatában a székely vitézekhez intézve egyebek között azt is felemlitette: „Ti olyanok vagytok a birodalom szélében, mint az anyaméh a kas-szádán belől, melynek tekintélyes büzét érezvén a rabló méhek, nem bátorkodnak oda belépni! stb. Templomból kimenet a százados kéznyujtással nagyon köszönte Kiss M.-nak, hogy az ő katonáit a katonai feladatokra megerősitette, igérve, hogy a felől a katonai felsőbbséget értesitendi. És ez igy is lett. Ugyanis Dobai illető ezrede Kézdi-Vásárhelyről 40 nap mulva K. Mihálynak küldött egy levelet, mely szerint „az értesités a general Commando utján feljutott Ő Felségéhez, s azon becsületes tényért onnan jött le a legfelsőbb elismerés."

A befogott K. M. M.-Vásárhelyre szállittatván, ott azonnal kikérdeztetett; de eddigi útjában ugy elgondolta a hadi törvényszék bárminő kérdésére teendő feleleteit, hogy kimeritőbben soha egy szónoklatát se dolgozta ki. És a másodszori kikérdezés idejéig neje a zongorában hagyott elismervényt a haditörvényszékhez juttatta és ennek akkor tett kérdéseiből, elbánásából a kimélet valósággal érezhető volt.

Aprilisben a foglyok mind elszállittattak Nagy-Szebenbe, a mi is Kiss Mihályon kezdődött; mire a foglyok azt mondogatták: „Pap elől pokolba s utána a község!" Az elitélések augusztusban lettek. Kiss M.-nak azért, a miért másoknak 2–5 évi várfogság jutott, csakis a félévi nyomozási fogság számittatott bé büntetésül, azon okból, hogy a mit tudott a kormányellenies mozgalmakból, nem jelentette illető helyre.

És igy Kiss Mihálynak becsületére szolgált jól prédikálnia; de különös szerencséjére, magát ahoz fogantozva tájékoznia! a.

EGYHÁZI ÉLET.

A BÖLÖNI VAGYONKEZELÉS.

Közöltem volt a „K. M." máj.—juniusi füzetében a bölöni unitárius ekklézsia 1886. évi számadása néhány tételeit. Akkor azt hittem, hogy ennyi egyfelől az olvasó közönségnek tájékozásra és másfelől a bölöni ekkla elöljáróságának rendes utbaterésre elégséges lesz. Csalódtam. A bölöni presbyterium a következő füzetben az „igazság" érdekében kelt sikra és most már, ha akarom, ha nem, a tollharczot folytatnom kell.*)

Mielőtt azonban a presbyterium nyilatkozatának egyes részeire válaszolnék, hogy ezuttal is egészen tárgyilagos legyek, előbb ismét közlöm a bölöni vagyonkezelés további néhány részleteit, hogy az olvasó a tényekből itélhessen.

Csak pár évi vagyonkezelésre menjek vissza. Ott kezdem, mikor az eladott erdő árából még csak 16,500 frt volt kifizetetlen; mikor a bölöni presbyterium az addig befolyt summa pénzeket az egyh. törvények mellőzésével biztositatlanul kötelezvényekre és váltókra szétosztotta és a mikor az E. K. T. 88—1885. szám alatt a bölöni presbyteriumnak megrendelte, hogy az emlitett 16,500 frtot nem szabad szétosztani, hanem helyezze takarékpénztárakba.

A bölöni presbyterium ezen rendeletet annak rendje és módja szerint megkapta és azután a 16,500 frtból kifizetett 10,000 frtot szétosztotta — éppen mint azelőtt. Sőt tovább ment a legfőbb egyházi hatósága rendeletei respectálásában s például a 114—885. számu határozatot elnök nélkül hozta meg s hajtotta végre a befolyt vételárrésznek szépséges szétosztásával.

Ezekután igy következett, hogy az E. K. T. Dániel Gábor főgondnok úr elnöklete alatt Szentiványi József köri felügyelőgondnok és Pálfi Ferencz egyh. tanácsosból álló vizsgáló bizottságot küldött a helyszinére, kik a vizsgálatot 1885. jun. 17. 18. 19. és 20-ikán ejtették meg.

A vizsgálat ismertetésével egészen a jegyzőkönyv szószerinti közlésére szoritkozom.

A 4. pontban ez áll: „A vizsgáló bizottság vizsgálat alá vette a bölöni ekkla pénzvagyonát és talált:

„*A*) Saját összeszámitásai szerint:

a) Kötelezvényekben (217 drb.) . . .	25,506	frt —	kr.
b) váltókban (238 drb.)	28,195	„ 43	„
c) Takarékpénztári betéti könyvekben .	6500	„ —	„
Összesen .	60,201	frt 43	kr.

*) E válasz közreadásával elég levén téve a szokásos eljárásnak, folyóiratunkban az ügyet befejezettnek nyilvánitjuk. Szerk.

B) Az 1884. évi számadás zárlata szerint:

I. Bevétel	29,827	frt 98	kr.
II. Kiadás	27,245	„ 08	„
Pénzkészlet .	2582	frt 90	kr.

C) Az esperesi vizsgálat szerinti vagyon:

a) Bekebelezett kötelezvényekben 7% .	21,686	frt —	kr.
b) „ „ 12% .	870	„ —	„
c) „ „ 8% .	150	„ —	„
d) „ „ kamat nélkül	925	„ —	„
e) Váltókban 5%	18,329	„ 85	„
f) „ 8%	1909	„ —	„
g) Fa-ár hátralék	15,000	„ —	„
Összesen .	58,869	frt 85	kr.

D) A pénzkezelési napló mostani kitüntetései szerint:

a) Bevétel (általános)	27,739	frt 42	kr.
b) Hátrálék-kamat és haszonbér bevétel 1885. előttről	1896	„ 98	„
Összesen .	29,636	frt 40	kr.
I. Összes bevétel	29,636	frt 40	kr.
II. „ kiadás	28,764	„ 82	„
III. Pénztári készlet	871	„ 58	„

A pénztárnok által eddig követett pénzkezelési rendszer szerinti lezárással a pénzvagyon megállapitható nem lévén, a bizottság az *A*) alatti saját számitásai nyomán a *C*) alatti esperesi vizsgálat szemelőtt tartásával az ekklésia pénzvagyonát a következőleg állitotta meg:

I. Kötelezvényekben	25,506	frt —	kr.
II. Váltókban	28,195	„ 43	„
III. Takarékpénztári betétekben	6500	„ —	„
IV. Mult évekről kamat és haszonbér hátrálék	2430	„ 90	„
Összes pénzvagyon .	62,632	frt 33	kr.

1885. január 1-én volt a pénzvagyon 58,869 frt 85 kr. és ezen kivül a haszonbér és kamat-hátrálék 4327 frt 88 kr.

A bizottság ezen 4327 frt 88 krból ezen évben befolyt 1896 frt 98 krból kölcsönadással szintén tőkésitve talalt 1331 frt 58 krt és a saját számitásai alapján megállapitott pénzvagyont az esperesi vizsgálattal megállapitott pénzvagyonnal következőleg egyeztette:

I. *A*) *C*) alatti számitás szerint . . .	58,869	frt 85	kr.
II. Kamat- és haszonbér hátr.-ból tőkésitve	1331	„ 58	„
III. Hátrálék, kamat és haszonbér . . .	2430	„ 90	„
Összesen . .	62,632	frt 33	kr.

A vizsgálati jegyzőkönyv 5. pontja constatálja, hogy a váltók nem törvényes ürlapra*) lettek kiállitva, hogy a váltó-kölcsönök kamatai a váltó hátlapján a giro után lettek nyugtatványozva; hogy a váltók girázás utján képezik az ekklézsia tulajdonát, hogy a váltókölcsönök száma 238 s a váltók kamatjai 5, 7, 8 és 12%.

A vizsgálati jegyzőkönyv 6 pontja szerint veszélyben van 31 kölcsön 3780 frt értékkel és az adósok vagyoni állapotához képest a „tulságos" kölcsönzések miatt csak a „tul"-részt véve számitásba, 110 névleg megnevezett adósnál 14,618 frt.

A vizsgálati jegyzőkönyv 7. pontja szerint a hátrálék-kamat és haszonbér az elévülés idejére visszaterjed.

A 8. pont szerint a kepe 40 frttal lett volna megváltandó. Egy rész kisebb részben pénzzel s nagyobb részben munkával meg is váltotta, de tekintélyes rész sem kepetartozását meg nem váltotta és sem kepét nem fizet.

A vizsgálati jegyzőkönyv 11 pontja szerint a gyülési jegyzőkönyveket az elnök-pap nem irja alá; azokat a jegyző utólagosan tetszése szerint szerkeszti, mert senki se hitelesiti. Tovább constatálja, hogy olyan határozatok is kiadványoztattak, melyek elnök nélkül hozattak, sőt az ekklézsia cassája a bölöni előljáróság (presbyterium) választását 15—58 frttal subventionálta.

Ilyen rendet talált a vizsgáló bizottság!

A vizsgálat után következtek a bölöni presbyteriumhoz intézett rendelkezések. Már a vizsgáló bizottság momente megrendelte, hogy a 31 veszélyben levő kölcsönt hajtsa fel, hogy az E. K. T. által takarékpénztárba tenni rendelt pénzmennyiséget 3 hó alatt helyezze takarékpénztárba, hogy több kölcsönt nem szabad adni etc. És a további intézkedésekre nézve pedig az E. F. T.-hoz véleményes előterjesztést tett.

A bölöni vagyonkezelési rend illustrálására a bizottság előterjesztéséből idézem a következő részleteket:

„A bölöni ekklézsiánkban — fájdalom! — minden irányban van rendetlenség. És ezek indokaikat átalában a fejetlenségben lelik. Bölönben az ekklézsia presbyterei nem a falu vénei, hanem a szerepelhetnémkedő ifjusága, kik korteskedéssel választatnak meg, mit az ekklézsia pénztára subventionál."

Tovább az előterjesztés az eddigi pénzkezelési rendszert tarthatatlannak nyilvánitja. A napló és könyvvezetés hiányos. Azokból a követelést és tartozást huzamosabb idő igénybevétele nélkül megtudni lehetetlen. A váltó-kölcsön müveletet beszüntetni inditványozza, mert eltekintve a telekkönyvi biztositástól, laykus a váltókezeléshez nem is ért, s ha értene is, Bölönben — hol sem közjegyző és sem járásbiróság nem székel — váltókat szükség esetén óvatoltatni képtelenség.

Az E. F. Tanács a bizottság előterjesztését 1885. aug. 31-én

*) 1 éves lejáratra II. skála sezrint kell.

19. sz. alatt tárgyalta. A nyomott hangulatról és a vita folyamáról nem irók. Csak a határozat lényegét emlitem még.

Elhatároztatott a bölöni vagyonkezelésre kivételes eljárás életbeléptetése és Dániel Gábor főgondnok úr teljhatalmu egyházi biztosul azon felkérés kiséretében küldetett ki, hogy a megkezdett munkáját fejezze be s a bölöni vagyonkezelésnél léptessen rendes eljárást életbe.

A főgondnok úr az egyh. biztosságot elfogadta s rendelkezéseiből közleményem története igazolásául megemlitem, hogy az ellenőri teendők vitelével évi 100 frt fizetés mellett Lőfi Áron esperes urat bizta meg, hogy a pénztárnokot és ellenőrt utasitotta a megküldött mintaszerinti napló és számlakönyv vezetésére, hogy a veszélyezett kölcsönök, hátrálék-kamatok, haszonbérek és kepeváltságoknak esetleg törvényes úton leendő felhajtását és a többi kölcsönöknek biztositását elrendelte, etc. etc.

És a bölöni presbyterium most már hogy teljesitette egyházi biztos úr rendeleteit? Sehogy.

Csinálta a rendeletek teljesitése helyett az előterjesztéseket az E. K. Tanácshoz és a főgondnok urhoz. Sorolt fel azokban képzelt sérelmeket és teljesithetetlen kivánságokat. Például, hogy egyet emlitsek meg. Kért kézibanknak 10,000 frtot.

Az 1886. évi E. F. Tanács a bölöni vagyonkezelést csak annyiban tárgyalta, hogy az elöljáróság csökönyös magatartását helytelenitette és a folyó évi zsinaton pedig szőnyegre se került, mert újból ismét nem volt eredmény, mit az egyh. biztos úr a zsinati Főtanácsnak bejelenthetett volna.

De a pár évi haladást mondják el a számok is:

	1885. jun. 18-án.	1886. decz. 31.
1. Kötelezvényekben	25,506 frt — kr.	23,964 frt — kr.
2. Váltókban	28,195 „ — „	24,547 „ — „
3. Takarékpénztárakban	6500 „ -- „	6574 „ 39 „
4. Hátrálékokban	2430 „ 90 „	2677 „ 26 „
5. Pénztári készlet 1884 $^{31}/_{12}$	2582 „ 90 „	2701 „ 8 „

Im itt van a bölöni vagyonkezelés pár évi története. Egyházi Főtanács, Egyházi Képviselő Tanács és Egyházi biztos úr rendelkeztek szépen is és szigorán is, de biz' azok a bölöni presbyteriumnál füstbe mentek.

És a bölöni presbyterium ezen előzmények után mégis az 1886. évi számadásból előbb irt közleményemet találós mesének nézi és találgatja, hogy: azt miért irtam?

A bölöni vagyonkezelési rendetlenség beszüntetéseért.

Mindenik unitáriusnak kötelessége az unitárius egyházak közvagyonát — a mint tudja — védeni. Én erre a sajtót vettem igénybe. Sokszor a sajtónak a felsőbb rendeleteknél, nagyobb hatalmi ereje van. Hisz Európában ez a hatodik dirigáló hatalmasság. Bölönben, úgy látszik, hogy ennek sincs hatalmi ereje.

Végre a presbyterium nyilatkozata egyes részei külön-külön megválaszolására térek.

A presbyterium tisztán számadási közleményem pár ártatlanabb tételét kiragadja, s azzal próbálja az olvasó figyelmét más irányba terelni. Igy persze a bibliát is lehetne egy haszontalan könyvnek feltüntetni. De nem egyes mondatok, hanem az egész állapitja meg a lényegét.

Mindjárt elől veszi a papi s mestertanitói fizetéseket és hagyja hallgatásban, hogy Bölönben még a curator, jegyző, presbiterek, stb. is mind fizetést huznak. Pedig ezen tételek azért közöltettek, hogy Bölönben egyházi buzgóságból senki se vállal el hivatalt, hanem jó fizetést huznak és mégis, ha a presbyterek valamit tesznek, huznak napi illetéket és veszi a napi illetéket a bölöni presbyterium apraja, nagyja a földek és jogok kihaszonbéresitéséről le egy schalukater feltevéseig.

Az angolok és amerikaiak az ilyen csáklyázott jogczimek helyett az ilyen pénzekkel taníttatnak, vagy egy jóravaló szegény fiut vagy elküldik az erdélyi szegény hitrokonuk felsegélésére.

A presbyterium nyilatkozatában tovább a 11,777 frt 31 kr bevételt teszi kérdésessé.

Az igaz, hogy ezen bevétel annyiban kérdéses is, mennyiben a tőke fogyasztás is benne van. De én ezt részben ezért közöltem. Mert hol a tőke van megtámadva, ott nincs helye a könnyelmü honorálgatásoknak és a számadás bevétele és kiadása összesitésénél nem igy kellene irni: Bevétel 11.777 frt 31 kr. Kiadás 9076 frt 23 kr. Pénztári készlet 2701 frt 8 kr. Hanem egyfelől a tiszta jövedelmi bevételt és másodszor a tőkét apasztó bevételt külön-külön kitüntetni s aztán ezeket látva 2700 frtot kamat nélkül ne hevertetni, ide s tova a tőkét apasztó kiadásokat könyelmüen ne tenni, mert az a vagyon az egyházé és nem az egyeseké.

A presbyteri nyilatkozat a haszonbér és kamatbátralékokra egyszerüen azt mondja, hogy a perköltségek miatt nem perel. Szép a gratia gyakorlása, de nincs helye annak, mikor a felsőbb hatóság a perlést elrendelte és mikor a közvagyon veszélyezve van.

Éppen az a megrovandó hiba, hogy a bölöni elöljáróság sem azt nem teszi, mit az egyh. törvenyek rendelnek és sem felsőbb hatósága rendeleteit nem teljesiti.

Pedig igy administrálni képtelenség.

Az ellenőri fizetésre válaszom akkorra tartom fenn, mikor az ellenőr ur megmondja, hogy respectalta-e és elfogadta-e az egyh. biztos urnak ellenőri állásra vonatkozó rendelkezéseit? Mert ha elfogadta, akkor az 1887-re felvett előleget most is bátran számithatjuk az őt maga idejében törvényesen megillető ellenőri fizetésbe.

Sokszor egy kis szellő megcsörteti a bokrot és a nyúl kiugrik.

A multkori közleményemet szószerint az 1886. évi számadásból közöltem, — csak a megpályadijazott 100 frtot pótoltam nyúlkiugratásra.

És ezzel közleményemet bezárnám, ha a fentebbiek után szó nélkül hagyhatnám a bölöni presbyterium azon dicsekedését: „A pénz ott lakik, a hol megbecsülik.“

Az unitáriusok jellemvonása a szerénység és a hibás mea culpát mond, de őt meg nem illető erényekkel soha se dicsekszik.

A bölöniek igyekezzenek legalább ebben a többiekkel egyformák maradni s inkább a könnyelmü pénzköltekezésnél ne feledni azon közpéldabeszédet: mi a macskának játék, az az egérnek halál.

F. Z.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

— „Az unitáriusok Erdélyben“ czimmel egy kis füzet jelent meg Veszely Károlytól az erdélyi róm. kath. irodalmi társulat kiadványai között Gyulafejérvártt 1887-ben, a melyhez csak megrendelés utján juthattunk hozzá, mert a helybeli könyvárusoknál legalább nem kapható. A czim után indulva, valami egészen más dolgot vártunk, mint a mit e füzetben találtunk, a mely tulajdonképpen nem egyéb, mint Jakab Elek „Dávid Ferencz élete“ czimü munkájára tett néhány észrevétel az unitárius egyház keletkezése rövid leirásának előrebocsátásával. Az érdemleges választ ennélfogva fenn kell hagynunk a megtámadottnak, Jakab Eleknek s nem kétkedünk benne, hogy ő azt előbb-utóbb meg is fogja adni. Mi csak e folyó irat iránt tartozó kötelességünket kivánjuk teljesiteni, midőn e füzetről megemlékezünk. Két megjegyzést azonban a magunk részéről se hallgathatunk el. Egyik az, hogy Veszely Károly ur munkájának mindjárt legelső lapján azt mondja, hogy a kik a rationalismus ösvényére értek, mint az unitáriusok, azok lidérczfény után indultak. Veszely ur szerint tehát a józan ész világa lidérczfény. Hiszen, ha igy áll a dolog, akkor az iskolák állitása és a népnevelés terjesztése körüli lelkesedésünk a legszerencsétlenebb gondolat a világon, mert ezekkel csak azt a veszedelmes lidérczfényt növeljük. Annyi bizonyos, hogy a ki erre az alapra helyezkedik, azzal mi vitatkozni nem tudunk, mert mi az igazság keresésének, még az isteni kijelentés körül is, csak egy eszközét ismerjük, a józan okosságot, és a ki ennek jogosultságát kétségbe vonja, a ki azt lidérczfénynek tartja, azzal csakugyan soha össze nem találkozhatunk.

Másik megjegyzésünk Veszely Károly urnak amaz állitására vonatkozik, mely szerint ő Erdélynek a mohácsi vész után Magyarországtól lett elszakadásában még most is nemzeti bünt lát s ezzel együtt a vallási szétválást is elitéli. „Hogy a vallás egysége mily magasra emelhette volna hazánkat, mutatja Franczia-, Olaszország és Belgium sorsa“ — mondja egész elragadtatással kis müve 66. lapján. Legyen szabad kérdenünk, hogy Angliát nem tartja-e legalább is oly boldog és hatalmas országnak, mint amazokat? Pedig Angliában nincs vallásegység, sőt ott még ma is napról-napra tovább foly a reformáczió a nemzeti létnek minden veszélye nélkül. A mi pedig e kérdésnek politikai oldalát illeti, a nélkül, hogy e felett vitatkozni akarnánk, miután ez nem is tartozik folyóiratunk keretébe, álljon itt egy katholikus irónak, Fraknói Vilmosnak, kinek tekintélyét bizonyosan V. K. ur is el fogja ismerni, ide vonatkozó felfogása épen a nagy Pázmány Péter életrajzából. „Erdély különválása Magyarországtól — ugymond Fraknói — a mit az I. Ferdinánd és János király között létesült váradi béke (1538) befejezett és szentesitett, a magyar állam egységére, erejére és ellenállási képességére háromlott sulyos csapás látszatát tüntette fel.

De másfelől azon sajátságos viszonyok között, melyeket az ausztriai ház németországi hatalmi állása és ebből folyó politikai iránya teremtett, a magyar alkotmány és nemzetiség biztositékává lett. Azon tudat, hogy a magyarok, ha elidegenittetnek, Erdély nemzeti fejedelménél támogatást találhatnak, vagy épen uralma alatt menedéket kereshetnek: a királyi udvarnál uralkodásra törekvő német befolyásnak korlátul szolgált. E mellett Erdély, melynek fejedelmei a porta védnöksége alá helyezkedtek, védgátat képezett a török hóditás ellen, melyet az ausztriai ház másfél századon keresztül nem volt képes föltartóztatni. Ezért a magyar államférfiak, ugyszólván kivétel nélkül, még a Habsburgház legloyalisabb hivei is, Erdély különállásának fentartását politikai hitvallásuk egyik ágazatának tartották." (Lásd Magyar történelmi életrajzok között Pázmány Péter életrajzát Fraknóitól a 65. és 66. lapokon Hátrább meg magának Pázmánynak Kemény Jánoshoz intézett eme szavait idézi Fraknói: „Im, látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk vagyon most a mi kegyelmes keresztyén császárunk előtt; de csak addig durál az, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni: azontul mindjárt contemptusban jutván, gallérunk alá pökik a német." Mi ezekhez semmit nem adunk, hanem Veszely urra bizzuk, hogy e nyilatkozatokkal szemben saját állitásainak sulyát mérlegelje.

— Dr. Brassai Sámuel felolvasását: Melyik az igazi tudomány?, melyet e füzetünk elején közlünk, a Dávid Ferencz-Egylet külön lenyomatban is kiadta. Bolti ára 10 kr, az egylet tagjainak 5 kr. Kapható Boros György titkárnál, Kolozsvárt, rózsa-utcza 2. sz. — Az unitárius vallásközönség egyházi és iskolai névtá-ra ujból kiadatott. Föt. Ferencz József püspök ur állitotta össze, közölve a népességről való kimutatást is 1886-ról egyházkörök szerint. Ára 20 kr. Kapható Boros György főiskolai könyvtárnoknál. — Unitárius Kis Könyvtár. Szerkeszti Derzsi Károly, budapesti unitárius lelkész (II. ker. Fő-utcza 8. sz.) XXVII—XXXIII. Tartalom: Palesztina a Jézus korában. (Carpenter E. J. után.) Ára 30 kr. A vaskos füzet hat szakaszra van osztva, melyekben szerző az ország, nép, kormányzat s a vallás részletes leirásával foglalkozik. E munka egy valódi kulcs a szentirás megértéséhez. A szerkesztő jól választott, midőn a jeles történelmi tanárnak e népszerü nyelven irt s a magasabb kivánalmat is kielégitő müvét leforditotta és közreadta. — A Protestáns népkönyvtár havi folyóirat XI. száma válogatott tartalommal jelent meg Scholz Gusztáv és Farkas József szerkesztésében. Előfizetési ára 2 frt 40 kr. Népszerü és hasznos folyóirat. — A Tudományos különösen az egyháztörténeti seminariumokról. Történetneveléstani értekezés. Irta Krupec István pozsonyi theol. Akad. m. tanár. Budapest. Ára 40 kr. Az 50. lapra terjedő füzet két részre oszlik. A első részben szerző a tudományos szemináriumokról ir általában. Mi azoknak feladata, mivolta, jelentősége, stb.? A második részben az egyháztörténeti seminariumról értekezik. E füzet is annak a jele, hogy a pozsonyi theologia akadémián a theologia tudományok tanitását minél magasabb fokra törekednek emelni. — A Hasznos mulatságok III. füzete, melyet Orbók Mór szerkeszt, „Tréfás mértani feladványok gyüjteményét" közli. A diszesen kiállitott s száztizenhét képet tartalmazó füzet ára 50 kr, s szerzőnél rendelhető meg Pozsonyban. A hasznos és kellemesen mulattató könyv maga ajánlja magát. — A „Szegzárd központi tanitó-egylet" tiz évi müködését igen érdekesen irta meg Gál Kálmán tanár. Az egyletnek 90 tagja van s eredménynyel müködik.

KÜLÖNFÉLÉK.

Felhivás a székelykereszturi iskola érdekében. Az Egyh. Képv. Tanács a székelykereszturi gymnasiumban felállitandó új tanári állomás érdekében a következő felhivást bocsátotta ki, melyet minden afiainak a legmelegebben ajánlunk figyelmébe. — „Kedves atiai az Urban! Vallás- és közoktatási Minister Ő Nagyméltósága kereszturi gymnasiumunk fennállását nem találván államilag fontosnak, kinyilatkoztatta, hogy az állam részéről segélyben nem részelteti; hanem a könynyebb fenntarthatásért az osztályok számának apasztását ajánlotta; sőt 15,180—1886. számu leiratával második megintésben részeltette, kiválóan azért, mert a törvényben meghatározott tanári létszám nincs meg. Ez által azon gymnasiumunk fennállása kérdésessé vált.

Legutóbb tartott Zsinati főtanácsunk irt gymnasiumunknak nem csak megszünését, de még reductióját is érzékeny csapásnak tartván: elhatározta, hogy e gymnasiumot minden módon fenntartja. Ezért ahoz okleveles tanár Péterfi Lajos atia személyében még egy tanárt választat, évi egész javadalmát 700 frt nagyon szerény, mondhatni szegényes öszszegben állitván meg.

Az új tanári állomás szerény fizetésének fedezésére az égető szükség érzetében zsinati főtanácsunk több oly alap jövedelmét forditotta, melyeknek sajátlag más rendeltetésök van, s mégis a fizetés egy része ma is fedezetlen. Ennek fedezését, valamint ez állomás örökre való biztositását mindnyájunk áldozatkészségére bizta, azon hitben, hogy miként a fának ágai nagy viharban egyfelé hajolva egymást megvédik: ugy mi is e nagyfontosságu iskolánkat fenyegető veszélyben közös ügyeink iránt bennünk élő vonzalmunknál és hitünknél fogva, Istentől adott, vagy saját szorgalmunk által teremtett módunkhoz képest mindnyájan ez iskolánk felé fordulva, annak örök időkre való fennállását biztositjuk.

A Zsinati Főtanács E. K. Tanácsunkat bizván meg a szükséges teendők elintézésével, bizalommal hivjuk fel czimed, hogy a mostan a tanári fizetés fedezésére forditott összegeknek rendeltetésökre leendő terelése, az új tanári állomás jelenleg megállitott csekély, de a körülmények

szerint emelni kellető javadalma biztositása végett, irt keressturi iskolánk érdekében becses részvétével Zsinati Főtanácsunk czélját elésegiteni sziveskedjék. A résztvevés akár öt-tiz évig évenként bizonyos összegnek adása; akár alapitvány tétele által történhetik; a mellékelt igérvényi vagy kötelezvényi minták szerént; miként ezt a Zsinati Főtanács szinén több Egyh. tanácsos afia már kezdeményezte.

Szükséges tájékozhatás okáért kérjük Czimed, sziveskedjék a mellékelt ivek valamelyikét betöltve, esetleg készpénzben teendő alapitványát központi pénztárnok Benczédi Gergely afiához mielőbb beküldeni.

Az Unitáriusok E. K. Tanácsának, Kolozsvárt, 1887-ben october 9-én tartott üléséből.

Ferencz József, unitárius püspök. | Kovácsi Antal, közig. jegyző.

A kolozsvári unitárius főtanoda kibővitése. Főtanodánk bővitése elodázhatatlanná válván, az E. Főtanács 1885-ben meghatározta, hogy a szomszéd telek, mely püspöki és tanári szállásul szolgált, csatoltassék a főtanodához. Ez azonban pénzügyi okokból csak f. évi nov. 3-án teljesülhetett, miután a lakók october 1-én kiköltöztek, a szükséges változtatások és felszerelések nov. 3-ig megtétettek. A csatolás f. évi november hó 3-án d. u. 4 órakor ment végbe. Jelen voltak: Ferencz József, püspök, Kőváry László, isk. felügyelő gondnok, a tanári kar s számos egyházi tanácsos. Az ifjusági dalárda éneke után, Benczédi Gergely központi pénztárnok, mint az E. K. Tanács kiküldöttje beszélt s a telket átadta az igazgatóság gondozásába. Erre Kovács János igazg. válaszolt, kifejezvén azt az örömet, mely mindnyájok keblét eltölti a felett, hogy az iskola megnagyobbitása végre sikerült. Az innepélyt az ifjuság éneke zárta be. E kibővitéssel az intézet öt tantermet s tágas udvart nyert; azonkivül a különböző nyomtatványok számára egy helyiséget s az ifjusági olvasó-egylet könyvtára s olvasó terme is itt van.

A „Protestans Közlöny“ f. évi 46. számának „Különfélék“ rovatában az unitáriusok összesen és egyenként megkapják a magukét. Először azért, mert a mezőberényi ev. ref. egyház hivei közül, — a mint ezt a „Debreczeni Prot. Lap“ után irja — legközelebb tiz előkelő gazdag család jelentette bé az unitáriusokhoz való átállási szándékát. Másfelől azért, mert a lapok még az unitáriusokról is megemlékeznek s ezeknek folyóiratukról, népszerű füzeteikről, felolvasásaikról s a Dávid F.-egylet müködéséről tudomást vesznek.

A mi az elsőt illeti, valóban köszönettel tartozunk a Prot. Közlönynek, hogy a „Debreczeni Prot. Lap“ értesitését kiemelte, mert bizony mi semmit se tudtunk a mezőberényi átállásokról. S nem tagadjuk, hogy

e hir még nem is érintett kellemetlenül, mert végre is vallásunk terjedése nekünk is épp oly jól esik, mint más egyházaknak. Avagy a ref. egyház tiltakoznék-e az ellen, ha egész Magyarország Kálvint követővé lenne? Hány átállani szándékozót utasitott vissza a Prot. Közlöny t. szerkesztője, mint pap akár katholikust, akár unitáriust, a kik a reformatus vallásban vélték feltalálni lelki nyugalmukat? Hiszen épp itt Kolozsvárt főleg a földmives osztály, mely egykor számos unitárius családot számlált, ma egy-kettőnek kivételével mind reformatus. S még nem is átállás, hanem csak ugy szép simán keresztelés, konfirmálás, esketés utján vitték át a maguk egyházukba. S lám, ha hozzánk 10, mond tiz család széles Magyarországon áttér, ezzel mi a ref. egyház erkölcsi rendjét megzavarjuk. Igaz ugyan, hogy a Prot. Közlöny e vádját az átállás indokaira látszik alapitani, mintha az átállókat pusztán anyagi érdek, az egyházi adótól való menekvés vezetné egyházunkba. A mellett, hogy a sziveket és veséket vizsgálni egyedül Istennek adatott, előttünk mindenesetre különösnek tetszik, hogy éppen előkelő gazdag családok, mint a milyeneknek a mezőberényi átállani szándékozók iratnak, tisztán anyagi érdekből vezettetnének e lépésre. Mi ennél nemesebb indokot is tudunk magunknak képzelni. Mert az irás szerint a szél, a hova akar, oda fú, és nem tudjuk sem azt honnan jő, sem azt hová megy. Arról biztosithatjuk a Prot. Közlönyt, hogy lélekvásárlással soha se foglalkoztunk, erre módunk sincs. Hisz maga gúnyolódik szegénységünkkel, felhozván, hogy Amerikából Péter-filléreket fogadunk el. Átalában úgy látszik, hogy a Prot. Közlönynek a prot. egyházak közötti testvér-szeretetről nagyon különös fogalma van, ha azt hiszi, hogy ő gúnyjaival, lenéző és megvető módorával a testvéri szeretetet ápolni fogja.

És ezzel a második feljajdulását, mely szerint zokon veszi, hogy a lapok az unitáriusok irodalmi müködését is figyelemmel kisérik, bátran szó nélkül is hagyhatnók. De hogy ne láttassunk hálátlanoknak e kitüntetésért, melylyel nehányunkat s Brassai Sámuel ősz tudósunkat elhalmozni sziveskedett, kész örömest elismerjük, hogy a pápa jubileumán, a német trónörökös betegségén és a Dávid Ferencz-egylet müködésén kivül, melyek a Prot. Közlöny szerint ma a világot mindenek felett foglalkoztatják, még van egy dolog, melylyel a lapokban még sürübben találkozunk, mint ezekkel. Nincs a ref. egyháznak egy mozzanata sem, elkezdve a templomszentelésektől a banquetteken elhangzott pohárköszöntőkig, melyeket főleg a helyi lapok per longum et latum ne registrálnának. S mi ezeket minden keserüség és irigység nélkül elolvassuk. Nem háborodunk fel miattok, mint a Prot. Közlöny a Brassai Sámuel s mások felolvasásainak a lapok által közlése és ismertetése

miatt. Mi úgy hisszük, hogy a lapok ezzel csak elhivatásukat teljesitik s köszönettel adózunk nekik azért. hogy ócsárlásunkban nem fognak kezet a Prot. Közlönynyel.

— **Dr. Brassai befolyása Erkelre.** „Hogyan lett Erkel magyar zenész?" e czim alatt a „Győri Hirlap" 90. számában ezeket irja:" A kik személyesen ismerik Erkelt. bizonyára tudják, hogy az öreg ur nagyon csendes, szótalan ember. Órákig elül mozdulatlanul, s látszik arczán, hogy gondolatai folyton foglalkoznak valamivel. Nagyon ritkán lehet őt beszédes kedvében találni; de ilyenkor aztán olyan érdekes dolgokat beszél a multból, hogy örömmel hallgathatja őt a magyar zenészet minden barátja, sőt még a laikus is.

Nehány ilyen pillantást lestem én el, s a sok apróság közül alkalmasnak találok most egyet-mást közölni.

„Midőn Pozsonyban elvégeztem a középiskoláimat, — beszélé az ősz Erkel — egy alföldi paraszt kocsiján mentem haza szülőimhez.

Volt nekünk otthon egy furfangos eszü mindenesünk, a kit tréfái miatt nagyon szerettünk, s esténként mesét mondattunk vele a konyhában.

Egy este csak magam voltam vele. Ott ült a tűz mellett. Kurtaszáru pipája agyarai között lógott, s ő maga álmosan bóbiskolt.

A mint igy lógatja ott a fejét, egyszer csak elkezd a fogai közül dúdolni, egy egyszerü régi magyar nótát.

A dal oly bús volt, annyi érzés, annyi költészet volt benne, hogy én moczczanás nélkül, a legnagyobb meglepetéssel hallgatám.

Mindenesünk behunyt szemekkel dudolt tovább. Minden kis szak után hosszú szünetet tartott. Csodálkozva vettem észre, hogy e szünet nem zavarja a dal egységét, sőt rendkivül jellemző a magyar dal természetére nézve. Olyan volt, mint a költészetben a mostani balladák: a hézagokat a képzelemnek kell kiegésziteni.

Ez az est, ennek az egyszerű paraszt mindenesnek a dala, fordulópontot képezett életemben.

Egész éjjel nem tudtam az izgatottságtól aludni.

Éreznem kellett, hogy van magyar zene és hogy ez nagyon is nemzeties sajátsággal bir; gyönyörü szép, csak müvelni kellene. Csudálkoztam, hogy ezt eddig nem vettem észre: csodálkoztam azon is, hogy a magyarnak nincs nemzeti zeneirodalma.

Nehány nap mulva Kolozsvárra utaztam, a hol az öreg Brassai bácsinak elmondtam tapasztalatomat és véleményemet: aztán eljátszottam neki a dalt, melyet ő is csodálkozva hallgatott: aztán buzditott,

kért, hogy irjak magyar zeneművet, s én irtam egy magyar ábrándot, a melyet kinyomattunk, s a mely ezer és ezer példányban járta be a hazát.

Egyszer azt mondja Brassai: „Öcsém, öltözzél fel és gyere velem!"

— Hová? — kérdezém.

— Pestre.

— De minek menjek én Pestre?

— Ne kérdezd, majd megtudod.

Ismertem a természetét, hogy nem jó vele ellenkezni, miért is hamarosan átöltöztem, aztán felültem melléje a kocsira.

Másnap este 7 órakor értünk Pestre.

Brassai alig engedte leverni rúhámról az uti port, karon fogott és vitt magával sietve.

A redoutba mentünk.

Egyszer csak egy fényes terem emelvényén találom magamat, előttem tengernyi fej és egy zongora.

Brassai rám kiáltott, hogy játszam el a magyar ábrándomat.

És én játszottam. A közönség zúgott és tapsolt. Brassai megölelt és könyezett.

A darabot el kellett játszanom ujra.

Ez az est volt bemutatója a magyar zenének."

A Channing müveiből Smith kisasszony egy példányt Victoria angol királynénak megküldvén, ez azt a legszivesebben elfogadta. A kisasszony újabban az olasz királynét is megajándékozta mind a Channing, mind a Martineau müveiből egy-egy példánynyal s az olasz királyné szintén meleg köszönetet mondott udvarhölgye által irt levélben Smith kisasszonynak a becses müvekért.

Dr. Teutsch püspök jubileuma. Az erdélyrészi ág. hitvallásuak tudós főpapjuk születésének 70-dik évfordulóját Nagy-Szebenben ünnepélylyel ülték meg.

P. Horváth Borbára keresztényi áldozatkészségének és finom lelkületének ismét szép jelét adta. Korondi ekklézsiánknak karácsoni meglepetésül egy diszes urasztali pohártakarót küldött.

Belső emberek változása. H a t h á z i József Derzsből Deésfalvára és innen S á n d o r Gergely Derzsbe ment át lelkésznek. — Hévizre O s v á t h Gábor székely-kesezturi isk. főnök választatott meg papnak.— Bordosra B a l ó Lajos kőrispataki mester.

A vallásos érzületről. (Francziából.) A halhatatlanság velünk született vágya, a remény ezer álma, mely az emberek legnagyobb ré-

szét egy jövő sors iránti számitásra birja; a félelem és azon kellemetlen érzés, mely a lelkiismeret furdalásaitól meglepett lelket gyötri; azon különbözése ama kettős természetnek, melyek egyike ösztöneink- és tetteinknél fogva a többi lelkes állatokhoz tesz hasonlóvá, másik, a mi egyedül az ember tulajdona, eszméinket a boldogság, értelmiségünket a végtelen tökély felé irányozza; ezen progressiv és határtalan tökélyre való magasztos tehetség, melynek segélyével az ember képzelő ereje téren és időn fölül emelkedik s egy magasb lét eszméjének és attributumainak gondolatát magában megfogamztatja; azon irány, hogy az agg kor gyöngeségei és a betegség fájdalmai erkölcsi természetünkre javitólag hatnak; az az összhangtalanság, a mi erkölcsi itéleteink és az emberi cselekedetek közt létezik; végre a jövő életnek azon hite, a mely az erkölcsi világban levő rendetlenségek kulcsát kezünkbe adja, mely nélkül az élet legkézzelfoghatóbb tüneményei is megmagyarázhatlanok lennének s ama következetlenség, mely szerint föl kellene tennünk, hogy az erkölcsi törvényeknek nincsen egymással szorosb összeköttetése, holott mindazon tettek, melyek a látható világot alkotják, egymással való öszszeköttetésük által hirdetik, hogy ők alkatrészei egy nagy rendszernek, mely átöleli az egész természeti világot . . . Ime a valószinüségek azon egybeköttetése, mely napjaink leghiresebb bölcsészeit a lélek halhatatlanságának eszméje elfogadására hajlandókká tette.

Igy tehát a tudomány, a midőn számüzi a babonás hitet, mely lealacsonyitja az embert, már eleve sem volt képes elzárkózni azon érzelem elől, melyet egyszer elfogadott; azután nyugodtan és bölcsességgel elemezte erkölcsi természetünket, felfödözte abban azon vallásos érzület erkölcsi csiráját, mely némelyeknél azon szükségérzetben nyilatkozik, hogy tiszteletét külsőleg bizonyitsa be, a másiknál gyakran tudtán kivül imával, elmélkedéssel és rejtett könnyekkel táplálkozik. Nem kell magunkat megcsalnunk: ez nem a régi doctrináknak tett engedmények maradványa, a mit annyi nagy dolog lerombolása után a bölcselem hagyott fenn a vallásos érzelem számára.

Ez érzület, mely az emberi természettel egészen azonos, társul minden cultussal, kiszabaditotta magát lassankint a romokból.

(Itt a kézirat megszakad.) A—a.

— Egy persa minister a dogmáról. Malcom Kahn persa minister, ki jelenleg az angol udvarnál van, érdekes nyilatkozatot tett egy magas állásu lelkész előtt a dogmáról, melyet ez annak beleegyezésével a „Pall Mall Gazette“-ben közölt, s a melyet a „Christian Life“ után főbb vonásokban közölni mi is érdekesnek tartunk:

„A mi ázsiai népünk állapota“ — mondá a felvilágosult és bölcselkedő persa miniszter — „tekintettel számos babonáira, szüntelen nyomja lelkemet s gyakran felteszem magamnak a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy az önök missioi közöttünk oly kevés sikert mutathatnak fel? Ennek az önök dogmái szolgálnak akadályul, a melyekkel a mohamedánokat, khinaiakat és hindukat soha megtériteni nem fogják. Önök nagy és bölcs embereket küldenek hozzánk, de az a jó, a mit tehetnének, dogmáik által elvesztik hatásukat. Nem ezekre, hanem az önök jótékonyságára, igazságszolgáltatására, tudományára, vasutaikra, távirdáikra és iparukra van nekünk szükségünk. Önök azonban dogmáikat akarják reánk erőszakolni: a szentháromságot, a mely a mi szemeink előtt nem egyéb polytheismusnál, a Krisztus istenségét, a mi előttünk nem különb a mi bálványimádásunknál; az örök büntetést, a mi önök között is a felvilágosultabbak szemei előtt már egy lealázó és babonás hit, ezekért s más ezekhez hasonló dogmákért, a melyekkel a keresztény vallás társitva van, nincs az önök törekvéseinek kellő sikere. Sokszor hallottam az önök szabadelvü keresztényégéről. Hát kik ennek a fejei és vezérei? Miért nem szervezik ezek a szabadelvü kereszténységet? Szervezzék hát önök a szabadelvü kereszténységet s ennek apostolait küldjék Ázsiába, ha magasabb miveltségre akarják juttatni a mi népünket.“

Gyászhirek. Özv. Gyergyai Ferenczné, sz. Bartha Zsuzsánna f. évi nov. 7-én életének 83-ik, özvegységének 43-ik évében jobblétre szenderült. Egyike volt a legtiszteletreméltóbb és kiválóbb nőknek. Mint egy nagy családnak a feje és mint az egyháznak is jól tevője feledhetlen emléket hagyott maga után. Kolozsvári ekklézsiánkban 1000 frt kepe váltsági összeggel, a vallásközönségnél meg a tanári nyugdijra adott 500 frt alapitványnyal örökitette meg nevét. Gyermekei: Borbára, özv. Árkosi Lajosné, Klára, özv. Sándor Istvánné, Róza, özv. Fejér Mártonné; Anna, főt. Ferencz József püspök ur neje, a kik maguk is mint az egyház jóltevői ismeretesek, siratják halálát első sorban. A részvét temetésénél átalános volt. A magas életkort ért s családi és társadalmi erényekben kiváló nő felett tartott imát fennebb közöljük. — Káli Nagy Dénes nagybirtokos, maroskköri unitárius egyh. gondnok f. évi dec. 10-én hirtelen elhalálozott Marosvásárhelyt. Megyei életben tevékeny szerepet játszott. — Lőrinczi Gergely fiathfalvi pap, ki az 1848—49-iki szabadságharczot mint huszár szolgálta végig, közelebbről meghalt. Mint pap is egyike volt a jobbaknak. — Sárdi József, a kolozsvári ekklézsia érdemes kántortanitója, élete 66-ik, boldog házassága 26-ik és tanitósága 40-ik évében f. évi dec. 18-án hosszas szenvedés után elhunyt. Egy derék, jellemes ember szállt benne

sirba, a kinek életéről egyik közelebbi füzetünkben még meg fogunk emlékezni.

— **Hibaigazitás.** Jelen évfolyamunk 161. l. 31. sorban „Gleichenberg“ helyett olvasd Gräfenberg.

Olvasóinkboz. Midőn a lefolyt évben tanusitott pártfogásukért köszönetet mondunk, egyszersmind tisztelettel kérjük azt a jövőre is. A lapoknak az az önkéntes méltányló elismerése, melylyel a Keresztény Magvetőnek irodalmi értéket tulajdonitanak, csak arra buzdit, hogy ez elismerést még inkább kiérdemeljük, s olvasóink igényeit ugy a tartalom, mint a terjedelem tekintetében kielégitsük. Ez évben 4 ivvel adtunk többet a rendesnél, s egyik buzgó pártfogónk áldozatkészségéből közöltük Kelemen Benő arczképét. Olvasóink pártolásától függ, hogy a jövőben még inkább növeljük az ivek számát. Kérjük a dijak pontos beküldését, s a lehetőleg január végeig.

Fogadják legjobb kivánatainkat a beállott uj esztendőre!

A szerkesztőség postja.

Összes munkatársainknak meleg köszönetetet mondunk szives támogatásukért, melyet nagyra becsülünk s melyet tisztelettel kérünk ezutánra is.

Gróf Kuún Géza urnak, Maros-Németi. „Az összehasonlitó mythologiá“-ról irt igen becses czikkét jövő évi 1-ső füzetünkben lesz szerencsénk közreadni.

ARANYKÖNYV.

Kovács Dénes bágyoni nagybirtokos, ki ez évben folyóiratunk számára a pártolói dijat a maga részéről 100 frt. befizetésével állandósitotta, ujabban egy nagyobb alapitványnyal mutatta ki áldozatkészségét. Ugyanis a kolozsvári főtanodánk részére 1000 frtot adott a következő alapitó levél mellett.

ALAPITÓ LEVÉL.

Folyó 1887-ik évben elhalt kedves keresztfiamnak — Kovács Árpádnak — az emlékére 1000 azaz Egyezer frt alapitványt teszek 1887. deczem. 1-től kamatozó 5%, magyar járadék kölcsön kötvényben, az alább irt módon:

1-ör. Az unitárius vallásközönség pénztárába beadott 1000 frt állampapir kamatjának felét 1888. szept. 1-től kezdődőleg kapja az unitáriusok kolozsvári főtanodájánál egy szegényebb sorsu, szorgalmas és erkölcsös magaviseletü tanuló havi részletekben az igazgatóság belátása szerint.

2-or. A kamat másik részét 1900-ig vagyis tizenkét évig — élvezzék az elhunytnak testvérei karácsoni ajándékul, — tehát angyalfiában.

A kitett időn tul pedig forditassék a nevezett főtanoda kórháza szükségleteinek, illetve szegényebb tanulók gyógyitási költségeinek a fedezésére.

3-or. Ha idővel az állampapir átváltoztatása szükségessé válna, a hiány vagy költség kiegyenlitése a kamatból történjék, hogy az összeg a maga valóságában maradhasson.

Bágyon, 1887. deczember 15-én.

Kovács Dénes.

A SZÉKELY KERESZTURI GYMNASIUM 5-ik tanári székére tett adakozások:

A sz.-kereszturi gymn. mellett 1887. szeptember 1-től felállitott 5-ik tanári székre a D.-Szent-Mártonban tartott zsinaton f. évi szept. 5-én és azóta adakoztak:

I. Közlemény.

I. Tőkét.

a) Kötlevélben.

*Berde Mózsa	500 frt.
Id. Dániel Gábor, főgondnok	200 „
*Ferencz József, püspök	100 „
Dr. Hajós Béla	100 „
Szentkirállyi Árpád	100 „
Benczédi Gergely, tanár	50 „
Gyulai László, kolozsv. pénzt. ellenőr	50 „
Mikó Imre, kir. törv. biró	50 „
Sándor János, kereszt. és tanár	50 „
*Péterfi Dénes, kolozsvári lelkész sé tanár	25 „
Rend Dénes, adótiszt	20 „
Szél Géza, kereskedő Sz.-Keresztur	20 „
Gyulai Árpád, pénz. titkár	50 „
Jakab Elek	100 „
Benkő Mihály	100 „

*) A csillaggal jegyzettek alapitványaikat befizették.

Mózes András, kolozsv. lelkész és tanár . .	25 frt.
Nagy György	25 „
Pap Mózes, kolozsvári tanár	40 „
Orbok Mór	100 „

b) Készpénzben.

Albert Dénes	50 frt.
Gál Jenő	15 „
Tóth Olivér és neje Zsigmond Gizella . . .	20 „
Derzsi Károly, pesti lelkész	25 „
Gálffy Sándor, jószágigazgató	100 „
Gombos Sámuel, kereszt. tanár	40 „
Uzoni F. Izsák	5 „
Molnár Sándor	50 „
Összesen .	2010 frt.

2. Évenként fizetni igértek.

a) 10 évig.

Kovácsi Antal, kolozsv. tanár . . .	à 4 =	40 frt.
Jékey Aladár	à 1 =	10 „
Simén Elek	à 2 =	20 „

b) 5 évig.

Márkos Ferencz	à 10 =	50 frt.
Lőrinczi Lajos	à 5 =	25 „
Dr. Árkosi Gyula	à 3 =	15 „
Szász Ádám	à 10 =	50 „
Kilyéni Endre	à 2 =	10 „
Simó Ferencz (Szilágy Nagyfalu) .	à 5 =	25 „

Kolozsvártt, 1887. decz.

Benczédi Gergely,
központártnok.

PÉTERFI SÁNDOR EMLÉK-KŐVÉRE ADAKOZTAK:

II. Közlemény:

Kelemen Albert marosköri esperes utján: Kelemen Albert 1 frt. Ürmösi Kálmán 1 frt. Csép Lajos 50 kr. Nagy János 40 kr. Györffy Lajos 50 kr. Rédiger Géza 1 frt Gál Elek 50 kr. Gyöngyösi Dénes 20 kr. Pető Mózes 25 kr. Biró Elek 20 kr. Kászoni János 20 kr. Adorjáni Mózes 20 kr. Székely Lajos 30 kr. Nagy Benedek 20 kr. Jakab József 20 kr. Fazakas Lajos 1 frt. Májay Gábor 20 kr. Albert Áron 20 kr. Tóth Károly 20 kr. Összesen **8 frt 25 kr**.

Sándor János székely-keresztúri gymn. igazgató utján: Rafaj Károly 1 frtot. Szentgyörgyi Mózes 20 kr. Wolff József 20 kr. Péterfi Lajos 50 kr. Barabás József 50 kr. Péterfi Albert 40 kr. Bedő Ferencz 20 kr. Balázs Ferencz 20 kr. Kis László 20 kr. Rafaj Dániel 10 kr. Péterfi Gyula 20 kr. Varga Béla 10 kr. Szabó Mózes 10 kr. Máté István 20 kr. Karácson István 20 kr. Osváth Gábor 30 kr. László József 50 kr. Mihály Dénes 20 kr. Borbély Sámuel 20 kr. Gombos Sámuel 30 kr. Derzsi István 20 kr. Incze Bandi 20 kr. Összesen **6 frt 20 kr**.

Bedő Dániel Kolozsvárról 1 frt.

E közlemény összege 15 frt 45 kr. Ehez adva az első közlemény összegét 5 frtot — ez ideig begyült összesen: **20 frt 45 kr**; mi takarékpénztárba tétetett.

Köszönet lelkes afiainak, a kik siettek a jeles egyházi iró emléke iránt a kegyelet adóját leróni. A további adományokat szivesen fogadjuk és nyugtázzuk.

A szerkesztőség.